

Adatok Erdély művelődéséhez

János Zsigmond korában.

Az Erdélyi Országgyűlési Emlékek alapján.

ÍRTA

VÁRADY ERZSÉBET.



BUDAPEST,
NYOMATOTT BRUCKNER GYULA KÖ- ÉS KÖNYVNYOMDÁJÁBAN
1910.

TARTALOM.

Rövidítések magyarázata	VI
Előszó	VII

BEVEZETÉS.

Az országgyűlés szervezete.

Az országgyűlési cmlékekről. Az országgyűlés összehívása. Meghívó (mandatum, regale, a szebeni tanács külön értesítése). A gyűlés helye, ideje, gyakorisága, tartama. Az országgyűlés fajtái: egyetemes, tábori gyűlés. Személyes megjelenés az egyetemes országgyűlésen. Képviselet. Részgyűlés. A szászok panasza a részgyűlések tartása miatt. Pártgyűlés. Nemzeti gyűlés. Részvétel a magyar országgyűlésen. A megjelenés kötelező volta. Bírság. Határozatképesség. Adó. Szállásosztás. A fejedelem megjelenése. Előterjesztések. A rendek köszönete. A tárgyalás nyelve. Az országgyűlés hatásköre. A tárgyalás menete. Az ügy előadása. Véleménynyilvánítás. Döntés. Írásbafoglalás. A fejedelem értesítése. Az elmaradt nemzet értesítése. Megerősítés. Változtatás. Közbenjárás. Elutasítás. A szentesített törvények írásbafoglalása, szétküldése.

1—10

I. FEJEZET.

Kormányzat és közigazgatás.

1. *Kormányzat.* Vajdák. Fráter György helytartósága, tanácsa, helyettese. Castaldo. Ferdinánd vajdái. Petrovics és a mellé rendelt tanács. A fejedelem Izabella gyámsága alatt. Az önállóan uralkodó fejedelem címe, hatásköre, kötelezései, székhelye, helyettese, tanácsa. Udvari méltóságok. A fejedelem és a kamara egyéb tisztviselői. A fejedelem kísérete, ennek úti előkészületei. Kincstári és fejedelmi birtokok. A fejedelem viszonya a nemzethez, végrendelete, halála és eltemetése.

11—21

2. *Közigazgatás.* Erdély és a Részek területe. Erdély részei. a) Magyar megyék és szervezetük (főispán, alispánok, szolgabírák, jegyző). A falúbíró és tanácsa. b) Székely székek és szervezetük: székely ispán, királybírák, hadnagyok, székbírák, székülők, falúbírák. A szász székek és szervezetük: királybírák, a szászok ispánja, alsóbb tisztviselők. d) Városok fajtái és szervezete: bíró, tanács, polgármester, külső tanács, jegyző. A város pecsétje. Céhek. Vagyon és teher. A város szerepe a vallás és politika terén. Nemzetiségi ellentétek. e) Közigazgatási tekintetben kiváltságos területek.

21—28

II. FEJEZET.

Igazságszolgáltatás.

Oldal.

1. *Bírói szervezet.* Törvényhozás, a törvény alkalmazása. A) A szent-székek bíraskodási joga, ideje, szervezete. B) A világi bíraskodás helyei. a) A rendes alsóbbfokú bíróságok a magyar területen. A sedria szervezete és hatásköre. A székekelyek bírósága. A székgyűlés és szervezete. Az udvarhelyi főszék. A fellebbezés útja. A székekely ispán közgyűlése. A fellebbezés további útja. A szászok székgyűlésének szervezete. Szász nemzeti közgyűlés. A szászok igazságszolgáltatásának szabályozása. Városi bíraskodás. Földesúri bíraskodás. Kiváltságos helyek igazságszolgáltatása. b) Felsőbbfokú bíraskodás. Vajdai szék. Közgyűlés. A kapitányok congregatioja. Fráter György legfőbb bíró. Itélőszéke. Castaldo. A vajdák táblája. Ennek hatásköre. Az alvajdák törvényszékének hatásköre. Petrovics ideiglenes főbíró. A fejedelmi tábla szervezése. Tagjai. Rendes bírák. Itélő mesterek. Feladatuk és jövedelmük. Ülnökök és fizetésük. Közügyigazgató. Jegyzők. Superintendens. A tábla jövedelme. Meghívó a törvénykezésre. A tábla székhelye. A törvénykezés ideje. Nagyobb, kisebb nyolcadok. Sorrendjük és ennek változása 1571-ig. A nyolcadok elhanyagolásának orvoslása. Minden nemzet más időben tárgyal. A törvénykezés megszakítása. Törvényszünet. A tábla hatásköre. A perek osztályozása. Derék törvények. Rövid perek. Az országgyűlés mint bíróság. Hatásköre. A fejedelem, mint legfőbb bíró. Tanácsa. c) Rendkívüli bíróságok. Választott bírák. Tábori törvényszék.

29—47

2. *Permenet.* A sértett fél panasza. A sértő fél megintése. Az idézés fajai, eszközei, lefolyása. A hiteles hely jelentése. Ügyvédvallás. Az alperes elmaradása, késése. Kezesek közbelépése. Az alperes megjelenése. A per kikiáltása. A per nyilvános volta. A felperes előadása. Időhaladék kérés. Ennek jogos alkalmazása. Visszaélések. Vizsgálat és oka. Az alperes egyszerű kifogásai és válasza. Előzetes bizonyítás oklevelekkel és tudományvétellel. Az egyszerű tudományvételnél gyakorolt eljárás. Beszámolás. Köz-tudományszerzés módja. Tanuk gyűjtése, megválogatása. A vallomások érvénye. A tanuk előzetes megeskete. A tudakolók beszámolása a hiteles hely előtt. Helyszíni szemle. Végbizonyítás elrendelése. Eskü és értéke. Eskütársak. Eskülevél. Az alperes kifogásai. Az ítélet kihirdetése. Perletétel. Az ítélet orvoslása: ügyvédi szó megvonása, tilalom, eltiltás, visszaűzés, fellebbezés. A fellebbezés módja a megyéknél, székekelyeknél, szászoknál, a fejedelmi birtokokban. Fellebbező levél kieszközlése. Az alsóbb törvényszék értesítése a döntésről. Perújítás. Végző ítélet. Az ítélettel kiváltása. Felmentés. Kiegyezés.

47—61

3. *Az ítélet végrehajtása.* Az ítélet érvénye. A megye és a felsőbb törvényszékek ítéleteinek foganatosítása. Kegyelem. Az ítélet végrehajtásánál irányadó elvek. Nyilvánvaló-, nemes-, és nem nemes gonosztevők büntetése; ennek módoszatai. Tolvajok, aranycsempészek, rabló katonák és nemesek, erkölcs ellen vétkezők, bűnpártolók, orgazdák, adótolvajok, jogtalan vámszedők, árszabás ellen vétők, állampolgári kötelességek elmulasztói, lázadók, honárulók büntetése. Fogság. Bíróság; behajtói és élvezői.

61—68

III. FEJEZET.

Közgazdaság.

Oldal.

1. *Birtokviszonyok.* A) Az ingatlan birtok fajtái. Használati- és tulajdonjog. B) A birtokszerzés módjai: a) Öröklés. A székelyek örökési törvénye. b) Házasság útján történt birtokszerzés. c) Adománybirtokok: ezek kieszközlésének módja. Beiktatás és költségei. d) Birtokszerzés politikai szerződések által. e) Vásárlás. f) Birtokcsere. g) Tisztségekkel járó birtokok. C) A birtok elvesztésének esetei: a) Magszakadás. b) Elkobzás. c) Elzálogosítás. Zálogperek. d) Birtokfoglalások. Visszaszerzés. 69—74
2. *Mezőgazdaság.* A) Földművelés. Szőlő termelés. Kaszálók legelők. Szabad legeltetés. Erdőközösség. B) Állattenyésztés. Tejgazdaság. Méhtenyésztés. Halászat. Vadászat. C) Bányászat. Fém-, só-, kőbányák. D) Erdély közállapota. A nyomor okai. 74—78
3. *Ipar.* A szászok szerepe. A vidéki kézművesek. A különböző iparágak szerint osztályozott iparosok (puskaműves, kardkovács, paizsgyártó, ötvös, öntő, vasárras, kovács, lakatos, kerekas, kaskötő, szűes, tímár, varga, szíjgyártó, nyerges, kötélverő, takács, gyapjúműves, szabó, kalapos, ács, asztalos, székkesztő, kádár, kefekötő, kőműves, mészégető, téglavető, toásó, mészáros, szappanfőző, molnár, pék, borkezelő, pálinkafőző) és készítményeik. A céhek ellenőrző munkája. 78—85
4. *Kereskedelem.* Állandó, vándor, külföldi kereskedők. Árszabás és megtartása ügyében tett intézkedések. Kivitel és behozatal. Belföldi kereskedelem élelmickekkel. Heti és országos vásár. Mértékek. Mértékhitelítés. Áldomás. Szavatos. Huszad, ut- és hidvám. Száraz vámok visszaélései. Harmincad. 85—89
5. *Közlekedés.* Akadálya. Utlevél. Kereskedelmi utak. Rejtett utak. Kocsi, szekér. Szekérvezető, sáfár. Lovak kölcsönadása. Kíséret. Utiköltség. 89—91
6. *Építkezés.* Szászsebes felépítése. A munka kezdete. Munkások. Pallér. A megyei jegyzők megbízatása. Idegen munkások. Várak építése és megerősítése. Várak lerombolása. 91—92

IV. FEJEZET.

Társadalmi és szellemi élet.

1. *Társadalom.* A) A három nemzet szövetsége. a) Magyar nemzet: nagybirtokú nemesség, közép-nemesség, egytelkes nemesek. A nemesi kiváltság. Jövevények. b) Székely nemzet: Főnépek, lófők, köz-székelyek, földönlakók. c) Szász nemzet. B) Jobbágys, zsellérek, szabadok. A jobbágysok költözködése. Bérese, szolgák. Ezek költözködése. C) Oláhok, örmények, rácok, cigányok. 93—99
2. *Vallásügy és erkölcs.* A) a) Luther tanának befogadása. Fráter György magatartása. A lutheránus szászok. A régi hit védelme. Viszályok. A két vallás egyenjogúsága. A kálvinizmus terjedése. A lutheránus egyház magatartása. Dávid Ferenc átpártolása. A megyesi hitvita,

A székelyek vallásügye. A karánsebesi vizsál. Az úrvacsora kérdése. A két protestáns felekezet elválása. A kálvinista vallás előtérbe lépése. Az unitárius hit. b) A katolikus egyház szervezete. (Püspök, püspöki helytartó, káptalan és tagjai, lelkészségek, szerzetesek.) Egyházi javak adományozása. Az egyház védelme. A hívek vallásos buzgósága. c) Görög keleti vallás. B) Közerkölcs. 99—107

3. *Iskolázás.* Műveltségi hátramaradás. Iskolák felállítása Kolozsvárt, Székelyvásárhelyt, Váradon, Fehérvárt. Szász iskolák. János Zsigmond nevelése. Magasabb képzettség. 107—108

4. *Oklevéltárak.* Irodalmi művek hiánya. Oklevél kiadók. Oklevelek kiállítási módja, kiváltása. Árszabás. A fejedelem tárháza. Megyei levéltár. A hiteles helyek fehérvári, kolozsmonostori és várad levéltára és tisztviselőik. Oklevél kikeresés. Másolat kiállítás. 108—111

RÖVIDÍTÉSEK.

Acsády = *Acsády Ignác*: A jobbágyság népesség száma.

Benkő = *Benkő József*: Az erdélyországi nemes székely nemzetnek képe.

Békefi: A társadalom élete. = *Dr. Békefi Remig*: A magyar társadalom élete című egyetemi előadása.

Békefi: Az igazságszolg. tört. = *Dr. Békefi Remig*: A magyar igazságszolgáltatás története című egyetemi előadása.

Békefi: Mezőgazdaság története. = *Dr. Békefi Remig*: A magyar mezőgazdaság története című egyetemi előadása.

Békefi: Ruházat tört. = *Dr. Békefi Remig*: A magyar ruházat és viselet története című egyetemi előadása.

A szék. alkotm. hist. = *Dr. Connert János*: A székelyek alkotmányának története különösen a XVI. és XVII. században.

A szék. int. = *Connert János*: A székelyek intézményei.

Dósa = *Dósa Elek*: Erdélyi jogtudomány.

Hajnik = *Hajnik Imre*: Magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesházbeli királyok korában.

Jakab = *Jakab Elek*: Kolozsvár története.

K. Nagy S. A jobbágys. tört. = *K. Nagy Sándor*: A jobbágyság története Magyarországon.

Sz. O. = *Szabó Károly*: Székely Oklevéltár.

E. O. E. = *Szilágyi Sándor*: Erdélyi országgyűlési emlékek.

Teutsch = *Teutsch Gy. D.*: Geschichte der Siebenbürger Sachsen.

ELŐSZÓ.

Erdélynek János Zsigmond korabeli művelődésével az Erdélyi Országgyűlési Emlékek alapján már foglalkozott Barthos Kálmán ugyane sorozatban 3. szám alatt megjelent értekezésében. Ő azonban csupán a pénz- és hadügyre terjeszkedett ki, a művelődés egyéb területét érintetlenül hagyta. Ennek a mellőzött anyagnak a feldolgozását tűztem ki célul, s bár az adatok imitt—amott aránytalanul gyéren jelentkeztek, arra törekedtem, hogy igazmondó szavaikkal a kornak lehetőleg hű képét tárjam fel.

Ha e célt némileg megközelítenem sikerült, azt első sorban irányítomnak és jóindulatú tanácsadómnak főtisztelendő és nagyságos *dr. Békefi Remig* tud. egyetemi ny. rendes tanár úrnak tulajdoníthatom. Kedves kötelességemnek tartom, hogy nagy értékű szíves útmutatásaiért ehelyütt is hálás köszönetet mondjak.

Budapest, 1910. április 23.

Várady Erzsébet.

BEVEZETÉS.

Az országgyűlés szervezete.

Az országgyűlési emlékekről. Az országgyűlés összehívása. Meghívó (mandatum, regale, a szebeni tanács külön értesítése). A gyűlés helye, ideje, gyakorisága, tartama. Az országgyűlés fajtái: Egyetemes, tábori gyűlés. Személyes megjelenés az egyetemes országgyűlésen. Képviseltetés. Részgyűlés. A szászok panasza a részgyűlések tartása miatt. Pártgyűlés. Nemzeti gyűlés. Részvétel a magyar országgyűlésen. A megjelenés kötelező volta. Birság. Határozatképesség. Adó. Szállásosztás. A fejedelem megjelenése. Előterjesztések. A rendek köszönete. A tárgyalás nyelve. Az országgyűlés hatásköre. A tárgyalás menete. Az ügy előadása. Véleménynyilvánítás. Döntés. Írásbafoglalás. A fejedelem értesítése. Az elmaradt nemzet értesítése. Megerősítés. Változtatás. Közbenjárás. Elutasítás. A szentesített törvények írásbafoglalása, szétküldése.

Az erdélyi országgyűlések iratainak teljes gyűjteményét mindaddig nem sikerült összeállítani és az erdélyi levéltárak szegénysége erre kevés reményt is nyújt. Meg kell egyelőre elégednünk e politikai és művelődéstörténelmi szempontból egyaránt kűtfői beccsel bíró emlékek eddig ismert anyagával, amely máris elég adatot nyújt arra, hogy belőle a kor hű képét megalkothassuk.

Országgyűlési emlékek.

Elsősorban az országgyűlések szervezetét ismerjük meg. Az országgyűlés összehívásának joga mindig azt illette meg, aki az uralkodói hatalmat kezében tartotta: Zapolyai János király halála után pl. a közigazgatási teendőkkal megbízott két vajdát.¹ Majd midőn a hatalom kizárólag az egyik vajda, Mayláth kezébe ment át, a fehérvári béke értelmében csak neki volt joga a rendeket országgyűlésbe hívni.² Mikor pedig a nemesség Mayláth eljárását megelégtelve maga hirdetett gyűlést, ő ennek megtartását csak akkor engedte meg, amikor a nemesség sürgetése folytán már nem mert a közvéleménnyel szembeszállani. A cél, az ország megvédése a török és oláh támadástól, szentesítette a különben törvényellenes eljárást és Tordán 1541 január 22-én rendes ország-

Az országgyűlés összehívása.

¹ Szilágyi Sándor: Erdélyi országgyűlési emlékek. I. köt. 40. l.

² E. O. E. I. 64.

gyűlés jött össze.¹ Attól kezdve, hogy Izabella Erdélyt átvette, Martinuzzi hívta össze a rendeket tetszése szerint, sokszor nem is a fejedelem nevében. Közben megtörtént, hogy a táborba összegyűlt nemesek maguk hívtak össze gyűlést. Utólagosan kérték a bocsánatot, mert oly rövid volt az idő karácsony előtt, hogy nem várhattak a fejedelmi meghívóra.²

A barát megöletése után Ferdinánd Báthory Andrást, a kinevezett erdélyi vajdát bízta meg az országgyűlések összehívásával; mivel azonban ő betegsége folytán egyelőre nem vehetett részt a kormányzásban, a király Castaldóra, a helytartóra ruházta e jogot. A székelyekhez intézett rendeletében külön is meghagyta, hogy amikor és ahova meghívót kapnak, ott pontosan megjelenjenek, Castaldó szavának hitelt adjanak és Ferdinánd nevében tett parancsainak engedelmeskedjenek.³ A nemzetnek nem is volt ellenvetése, csak hogy mikor a legnagyobb szükség lett volna a tanácskozásra, nem volt országgyűlés. A rendek hiába fordultak kérésükkel a vajdához, ő nem merte azt teljesíteni, mert féltette az országgyűléstől álláspontját. A rendek kérelméről jelentést tett Ferdinándnak, aki erre a székelyekhez leiratot küldött, amelyben a részgyűlések tartásától is eltiltotta őket, mert — mint mondá — nem illik a vajda és Castaldó engedélye nélkül tanácskozniok. Sérélmeik orvoslására addig is, amíg ő rendes országgyűlést hirdethet, ezeket bízta meg részgyűlés összehívásával.⁴ E gyűlésen a rendek engedélyt kértek Ferdinándtól arra, hogy ha az ő jelenlegi vagy jövőbeli vajdái, avagy más hatalmas urak az ország szabadsága ellen jogtalanságot követnének el, a régi szokásjog szerint gyűlést hívhassanak össze, a sérelemről tanácskozhassanak és törvényes alapon nyugvó határozatukat megerősítés végett hozzáküldhessék.⁵

Castaldó csúfos bukása után Ferdinánd Kendi Ferencet és Dobó Istvánt tette meg vajdakká; rájuk bízta az országgyűlések összehívását is.⁶

Mikor ismét fordulat állott be és a fejedelem visszatérését hivei előkészítették, Petrovics, János Zsigmond gyámja és a királynő legfőbb tanácsosa gyakorolta e jogot.⁷

János Zsigmond bejövetelétől nagykorúságáig Izabellát illette meg ez, mert a rendek a kormányzást és a gyámi

¹ E. O. E. I. 63.

² E. O. E. I. 169.

³ E. O. E. I. 404.

⁴ E. O. E. I. 432.

⁵ E. O. E. I. 436.

⁶ E. O. E. I. 500, 550.

⁷ E. O. E. I. 546.

hatalmat egészen és osztatlanul az ő kezébe tették le.¹ Az 1559. június 12-én tartott gyulafehérvári országgyűlés volt az első, amelyet a gyámság alól felszabadult fejedelem maga hívott össze.²

Az országgyűlés helyéről, idejéről és céljáról a gyűlésre hivatalosakat írásban értesítették. A *meghívó* alakja nyílt parancs (mandatum patens), vagy pedig egyesekhez intézett felszólítás (az u. n. regale) lehetett. Előbbit a gyűlés előtt 2, 3 héttel, némelykor azonban csak 9, 10 nappal³ követek vitték mindazokhoz, akiknek meg kellett jelenniök. A parancs szövege utasította a címzetteket, hogy elolvasás után adják vissza a levelet a kézbesítőnek, hogy idejében elvihesse mindenkinek. A meghívó másik alakját, a regalét, leginkább előkelő családok tagjainak küldték azért, hogy őket ezzel megtiszteljék.⁴ Máskor egyesek peres ügyeik elintézése végett kaptak külön értesítést.⁵ Szebent és Brassót mindig ily regaléval hívták meg az országgyűlésre. 1545-ben egyik ily levélben azt írta Izabella Szebennek, hogy noha ő már nyílt levélben értesítette a szász székeket, azért nem fog ártani, ha a szebeniek a maguk külön meghívóját is elküldik nekik, hogy annál biztosabban megjelenjenek.⁶ Ily felszólításra a szebeni tanács sokszor nem e fejedelmi levelet közölte velük, hanem maga szerkesztett egy másikat, amelyben tudatta, hogy a hirdetett országgyűlésen részt vesz⁷, tehát megjelenésükkel ők se késlekedjenek.

Meghívó.

A *tanácskozás helyéül* a meghívók leggyakrabban Tordát, Gyulafehérvárt és Kolozsvárt jelölték ki. A szászok kiváltságukban sértve érezték magukat, midőn a rendek az ő városaikban tartottak országgyűlést.⁸ Több esetben a rendek más helyen gyűltek össze, nem ott, ahova a meghívó szólott. Ennek azonban mindig fontos oka volt. 1542-ben pl. Fráter György a beteg erdélyi püspök kedvéért tette át a Gyulafehérvárra hirdetett gyűlést a püspök akkori tartózkodási helyére: Tordára.⁹

Az országgyűlés helye.

Az országgyűlés tartásának *idejét* a törvény csak egy ízben, 1544-ben szabályozta, amidőn elrendelte, hogy minden évben legyen egy egyetemes országgyűlés az erdélyi és magyar urak részvételével a kincstartó működésének

Az országgyűlés ideje.

¹ E. O. E. II. 53. 100.

² E. O. E. II. 109.

³ E. O. E. II. 198.

⁴ E. O. E. I. 180.

⁵ E. O. E. I. 316.

⁶ E. O. E. I. 216.

⁷ E. O. E. I. 76.

⁸ E. O. E. I. 74.

⁹ E. O. E. I. 83.

ellensúlyozására.¹ A rendek egyébként a fejedelemre bízta, hogy tanácsosainak véleménye és akarata szerint szabja meg a gyűlés idejét.² A fejedelem tehát akkor tartotta a gyűlést, amikor a körülmények megtartását kívánták. Esetleg el is halaszthatta, ha erre fontos okok késztették³. Ilyenkor erről, ha volt még idő, a meghívottakat előre értesítette.

Az országgyűlés gyakorisága.

Ha az országgyűlések *statisztikáját* tekintjük: legtöbbet tartottak a nyári hónapokban, legkevesebbet decemberben. 1541-ben és 1555-ben nyolc-nyolc, míg 1549, 1568 és 1569. években csak kettő-kettő volt.

Az országgyűlés tartama.

Az országgyűlések *tartama* 2—16 nap között változott. 1542-ben december 20-án,⁴ a következő esztendőben december 23-án kezdték meg a tanácskozást és siettek vele, hogy még ünnep előtt bevégezdhessék.⁵ A leghosszabb országgyűlés volt a gyulafehérvári 1558-ban, amely június 5—21-ig tartott.⁶

Az országgyűlés fajtái.

Az *országgyűlések fajtái* tekintve kitűnik, hogy az uralkodónak jogában állott egyetemes vagy részleges gyűlést tartani.⁷ *Egyetemes* volt az, amely az egész ország közös érdeke miatt gyűlt össze. Ezen részt vett a totum regnum, t. i. az uralkodó vagy megbízottja, az erdélyi három nemzet összessége, részt vettek a magyar megyék küldöttei, továbbá a bárók, előkelők és főpapok személyesen.⁸

Személyes megjelenés.

Az egyetemes országgyűlésen minden nemesnek jogában állott személyesen, esetleg fegyveresen is részt venni. Ha csakugyan felfegyverkezve, csapatokkal jelentek meg és kizárólag hadfelkelésről tanácskoztak, a gyűlést *táborinak* nevezték.⁹ A nemesség azonban *fejenként* csak olyankor ment el az országgyűlésre, ha a meghívó, az ügyek fontossága miatt, azt különösen követelte.¹⁰ A fejedelem a székely lázadás leveretése után tartott gyűlésre a főnépet, lófőket fejenként, a köznépet azonban a székek tagjaiból kiválogatott 16 személy képviselésében hívta meg.¹¹

Képviseltetés.

A három nemzet, a szász városok ép úgy mint a megyék, költségkimelés céljából különben máskor is *képviseltették magokat követekkel*. Előbb otthon tanácskoztak¹² megállapították álláspontjukat és számottevő, lehetőleg öregebb,¹³ tekintélyes főembereket kijelölve követekül, teljes

¹ E. O. E. I. 190.

² E. O. E. II. 53.

³ E. O. E. I. 182.

⁴ E. O. E. I. 550.

⁵ E. O. E. I. 169.

⁶ E. O. E. II. 93.

⁷ E. O. E. II. 187.

⁸ E. O. E. II. 55, 76, 101.

⁹ E. O. E. I. 326.

¹⁰ E. O. E. I. 183, 187.

¹¹ E. O. E. II. 202.

¹² E. O. E. I. 82.

¹³ E. O. E. I. 67.

felhatalmazással látták el őket.¹ A meghívó sokszor meghatározta a küldendő képviselők számát és megjelölte a személyeket. A magyar részek megyéitől pl. két-két követ küldését kívánta.² Szeben és Brassó városához intézett leveleiben két-három előkelő ember megjelenését kérte, még pedig külön megjelölte, hogy a polgármesterek, királybírák, esküdtek vagy senatorok közül valók legyenek. 1556-ban egy meghívó névszerint is említette Haller Pétert, a szebeni polgármestert.³ Az országgyűlések egyetemes voltát tehát nem sértette az, ha a hivatalos testületek és maga a nemzet csak képviselőkkel vettek rajta részt.

Részgyűlést, az uralkodó akkor hirdetett, ha az egész nemzet megjelenését nem kívánta, mert a tanácskozás tárgya oly értelmű volt, hogy azt nyilvánosságra hozni nem akarta. A részgyűlésen ugyanis az egy házhelyes nemesek személyesen nem vehettek részt⁴ és Magyarország nem küldhetett rá követeket.⁵

Részgyűlés.

A szászok ebben nagy sérelmet láttak és azt óhajtották, hogy a fejedelem sohase tartson részgyűlést, hanem a három nemzet összességével hozzon oly határozatokat, amelyek mindenkire érvényesek.⁶ Kérelmüknek nem volt eredménye, mert azután is csak tartottak részgyűléseket.⁷ 1571-ben a testamentumos urak azt kívánták, hogy a magyar megyék és székely székek tíz-tíz követet küldjenek a főispánokon és a királybírákon kívül;⁸ a szászok pedig a régi szokás szerint hat-hat követet, ugyancsak a királybírák lezáraitásával.⁹

A szászok sérelme.

Más csoportba sorolhatók azok a részgyűlések, amelyek egyes hatalmasok, pártok hívására jöttek össze. Ilyen *pártgyűlés* volt például a zsúki, melyet 1540-ben Balassa Imre¹⁰, vagy a nagysinki (N.-Küküllő m.), melyet ugyanabban az évben Mayláth hívott össze.¹¹ Az előbbin Erdély északi részének nemessége tanácskozott, az utóbbin a szászok tettek titkon esküt Ferdinánd hűségére.

Pártgyűlés.

Voltak úgynevezett *nemzeti gyűlések* is, pl. 1542-ben Paratélyon, ahol csak az egytelkes nemesség jelent meg. Gyakran tartottak ilyet a székelyek és szászok kiváltságuk érdekében, rendszeren az egyetemes országgyűlés előtt, midőn

Nemzeti gyűlés.

¹ E. O. E. I. 54.² E. O. E. II. 306.³ E. O. E. I. 565.⁴ E. O. E. 353.⁵ E. O. E. 25.⁶ E. O. E. I. 74.⁷ E. O. E. I. 128.⁸ E. O. E. I. 443.⁹ E. O. E. II. 385.¹⁰ E. O. E. I. 53.¹¹ E. O. E. I. 54.

álláspontjuk meghatározására volt szükség.¹ A székelyek a rájuk kivetett adó terhét is a nemzeti gyűlésen osztották meg egymással.²

Részvétel a magyar országgyűlésen.

Amint a magyar megyék követei az erdélyi országgyűléseken, úgy vettek részt a magyar országgyűléseken az erdélyiek követei. Pl. 1545-ben a Debrecenben tartott, 1551-ben pedig a pozsonyi országgyűlésen minden nemzetből mentek kiválasztott követek.³

A megjelenés kötelező volta.

Aki az országgyűlésre meghívót kapott, arra a *megjelenés kötelező* volt. A meghívók szövege is kiemelte ezt, különösen olyankor, ha adómegszavazás, hadfölkelés, vagy a fejedelem rendeleteinek megvitatása volt az országgyűlés tárgya.⁴ Aki mégsem jelent meg, 50 frt. birságot fizetett.⁵ E birság alól felmentésnek csak akkor volt helye, ha az illető be tudta bizonyítani, hogy betegsége akadályozta a megjelenésben,⁶ vagy hogy későn kapta a meghívót. Utóbbi esetben, ha — bár elkésve — mégis elment, a birság összegét csökkentették.

Határozatképesség.

A meghívottak többségének távolmaradása esetén az országgyűlés *érvényes határozatot nem hozhatott*.⁷ Ha azonban csak egyesek maradtak el, a gyűlés még határozatképes volt.⁸ Ámde sokszor hiába hozott végzéseket, mert a távollevők pártoskodásból a nélkülölk alkotott pontok érvényét nem akarták elismerni.⁹

Adó.

A távolmaradásnak oka gyakran az utazás fárasztó és költséges voltában rejtett. A *kiadások fedezésére rendelt adó* e teher könnyítését célozta.¹⁰ Erre irányult a marosvásárhelyi országgyűlés ama határozata is, amely szerint az adó és más teher megszavazására összehívott országgyűlések alatt a megjelenő urak kíséretükkel együtt illő szállást kapjanak.

Szállásosztás.

A *szállásosztást* akkor a vajdák emberei végezték, de hogy könnyebben menjen a dolog, a megyeispánok is adtak melléjük segítséget.¹¹

A fejedelem megjelenése.

A *fejedelem* személyesen csak ritkán jelent meg az országgyűlésen. Örvendetes esemény számba ment, mikor Izabella 1551-ben megígérte, hogy Isten segedelmével maga is elmegy a jövő kolozsvári gyűlésre.¹² 1556 után, fiával

¹ E. O. E. I. 74.

² E. O. E. I. 240.

³ E. O. E. I. 383.

⁴ E. O. E. I. 458.

⁵ E. O. E. I. 183.

⁶ E. O. E. I. 559.

⁷ E. O. E. I. 172.

⁸ E. O. E. I. 577.

⁹ E. O. E. I. 172.

¹⁰ E. O. E. II. 348.

¹¹ E. O. E. I. 506.

¹² E. O. E. I. 336.

együtt már gyakrabban vett részt a tárgyalásokon¹ és ilyenkor mindig maga nyitotta meg a gyűlést.

A tárgyalás menete *a fejedelem előterjesztéseivel* kezdődött. Rendszerint az uralkodó helyettese vagy megbízottja adta elő.² A megszokott eljárás azonban az volt, hogy az előterjesztést írásban mutatták be.³ Az írásbeli előterjesztéseket a fejedelem tanácsosaival együtt beszélte meg és készítette elő. Elmondták ezek a fejedelem érdeklődését a nemzet ügye, sorsa iránt; elmondták, hogy mennyi gondot, fáradságot okoz neki az ország üdvének, jólétének megőrzése. Hálas szavakkal köszönték meg a nemzet hűségét, ragaszkodását az uralkodóhoz és röviden előadták a fejedelem és az ország szükségének fedezésére vonatkozó kívánságokat. Érdekes és jellemző János Zsigmondnak 1566-ban a tordai országgyűléshez intézett előterjesztése, amelyben a szultán fogadásának előkészítésére intette a rendeket. Felszólította őket, hogy a szultán ittléte alatt konyháját lássák el, de előbb neki és kíséretének, midőn Szolimán elébe megy, az utat előre készítsék el. Hajó, szekér, mindenütt készen legyen; borbélyok, mészárosok, kovácsok a tábor szolgálatára álljanak. A hátralékos adó befizetését is kérte a rendektől. A szász polgárokat, a szász és nemes papokat is felszólította a hadi előkészületek megtételére.⁴

Előterjesztések.

Az előterjesztés tudomásul vétele után *a rendek*, a fejedelem atyai gondoskodását eláruló szavaiért *köszönetet* mondtak és hozzáfogtak előbb az ő kívánságainak, azután a maguk sérelmének és javaslatainak a tárgyalásához.

A rendek
köszönete.

A tárgyalás nyelve magyar volt, bár a meghívók, előterjesztések, feliratok, Ferdinánd válasza latin nyelvűek voltak. Magukat a végzéseket többnyire lefordították latinra. Kiténik ez Fráter Györgynek 1551-ben Ferdinándhoz intézett jelentéséből, amelyben röviden beszámolt a fehérvári országgyűlés lefolyásáról, mentegelve magát, hogy ezt előbb nem tehette; de neki is csak az imént hozták a gyűlés leírását és végzéseit, „amelyeket — mondja — a mi vulgáris nyelvünkről latinra fordítottam, hogy felségednek jobban megfeleljenek”.⁵ János Zsigmond személyes uralkodása idejéből már sűrűbben maradtak fenn magyar nyelvű iratok,⁶ mert nem kellett a fejedelem számára latinra fordítani. Az 1565.

A tárgyalás
nyelve.

¹ E. O. E. II. 83.

⁴ E. O. E. II. 306.

² E. O. E. I. 73. 556.

⁵ E. O. E. I. 318.

³ E. O. E. II. 297.

⁶ E. O. E. II. 285.

januári kolozsvári országgyűlésen pedig végre egészen felzabadult a nemzeti nyelv a latinság sok százados békőiből.¹ A székelyek folyamódásai és az erre kiadott válaszok eddig is, ezután is magyar nyelven szóltak.

Az országgyűlés hatásköre.

A rendek a tárgyalás menetében először is a fejedelem előterjesztéseire adtak választ. Előszámlálták az ország nagy szegénységét, a háboru és a rossz termés okozta inséget, melynélfogva a lakosok alig tudják már életüket fenntartani. A sok panaszkodásnak eredménye mégis csak az volt, hogy az adót egészben, vagy legalább részben megszavazták. Azután következett a tulajdonképeni feladat: a napirenden levő különböző javaslatok, kérelmek elintézése, végzések megalkotása. Az országgyűlés hatáskörébe tartozott az egész ország érdekére, szükségére kiterjedő védelmi intézkedés, hadfelkelés elrendelése, adókimetés, követek választása és megesketése, egyes perekben igazságszolgáltatás, magánosok, pártok közt folyó viisszályok elsimítása² és mindenekfelett a törvényhozás. Diplomáciai kérdésekkel nem foglalkozott, azt az uralkodóra bízta.³ Az országgyűlés az egyes nemzetek dolgával, külön jogával nem törődött, legfeljebb akkor, ha erre vonatkozó felterjesztést kapott tőlük.⁴

A tárgyalás menete.

Akár egy nemzet, akár magánosok kérelmét vagy törvényjavaslatot kellett elintézni, a felterjesztő fél helyett az előadó ismertette az ügyet és kérte az országgyűlés hozzászólását. Ekkor a jelenlévők mindnyájan szabadon nyilváníthatták véleményüket; ezt a jogukat törvény biztosította.⁵ A kérdés megbírálása, módosítása után vagy egyhangulag határoztak, vagy szavazással döntöttek. Utóbbi esetben minden nemzetnek egy-egy szavazata volt.

Írásbafoglalás.

Ezután a döntés eredményét az ítélmester írásba foglalta és a rendek kérésére még azt a kérelmet csatolta hozzá, hogy a fejedelem kegyeskedjék elolvasni, megismerni, helyeselni, elfogadni, megtartani és másokkal is megtartatni.⁶

A fejedelem értesítése.

Erre a három nemzet előkelőinek sorából választott három tagu küldöttség, bő utasításokkal ellátva, elvitte a felterjesztést a fejedelemnek és őt az országgyűlés lefolyásáról szóval is értesítette.⁷ Ha a rendek részgyűlést tartottak, nemcsak a fejedelemhez, hanem a jelen nem lévő nemzet-

Az elmaradt nemzet értesítése.

¹ Jakab E. Kol. tört. II. 128.

⁵ E. O. E. I. 297.

² E. O. E. I. 321. II. 64.

⁶ E. O. E. II. 173.

³ E. O. E. I. 458.

⁷ E. O. E. II. 214.

⁴ E. O. E. I. 574. Teutsch Gy. D. Geschichte der Siebenbürger Sachsen I. 307.

hez is küldtek követeket, határozatukat velük is közölték. Ily célból küldte a nemesek és székelyek 1555. évi gyűlése Choront Márton és Forró Miklóst a szászokhoz.¹

Mikor a rendek a végzéseket elküldték a fejedelemnek, arra kérték őt, hogy azokat a legközelebbi országgyűlésen *erősítse meg*.² Így is történt az többnyire.³ A fejedelem a megerősítést kegyes válasz kíséretében tudatta. Megköszönte a figyelmet, hogy a rendek a gyűlés lefolyásáról is értesítették⁴ és tudatta velük, hogy miután kérésüknek eleget téve tanácsosaival meghányta-vetette a dolgot, a cikkelyeket beiktatja a többi közé szóról-szóra, minden pontjával, záradékával és tartozékaival együtt. Mivel pedig azokat elfogadásra és helyeslésre méltóknak találta: nemcsak ő maga fogadja el, hagyja helyben és tartja meg, hanem másokkal is meg fogja tartatni.⁵ Az uralkodó sajátkezű aláírása és pecsétje adták meg a megerősítés hitelét,⁶ tették törvénnyé az országgyűlés határozatát. Volt idő, midőn a szentesítés e módja a rendeket nem elégítette ki, hanem Fráter György esküjét is kívánták,⁷ mert a tényleges hatalmat ő gyakorolta.

A végzéseket Izabella és János Zsigmond elfogadták változtatlanul. A Ferdinándhoz felterjesztett határozatok azonban csak lényeges *változtatásokkal* nyertek megerősítést. Tanácsosai észrevételeket fűztek az egyes pontokhoz, sőt a végzésekben szereplő személyekről is értesítették — többnyire rosszakaratul — a királyt.⁸ Ennek azután az lett a következménye, hogy Ferdinánd válasza az erdélyi rendeknek biztatást, kegyes ígéreteket, szép szót bőven adott, határozott választ és döntést azonban nem.

1551-ben a decemberi marosvásárhelyi végzéseket a rendek Castaldónak adták át, kérve őt, hogy közbenjárásával eszközölje ki a királynál a kedvező elintézt. Castaldó, egyes pontokat pótló jegyzetekkel látva el, felterjesztette a végzéseket Ferdinándhoz. Megjegyzései azonban nem vonatkoztak minden cikkre és a magánosok ügyében inkább a kérdések megvizsgálását, mint kötelező ígéretet hoztak javaslatba. Pártfogásának eredménye tehát megint csak a király szép szóval, ígérettel teli, lényegében *elutasító* válasza lett.

A törvénycikkeket szentesítésük esetén a fejedelmi megerősítéssel együtt *írásba foglalták*. Ennek az oklevélnek

¹ E. O. E. I. 549.

² E. O. E. I. 320.

³ E. O. E. II. 82.

⁴ E. O. E. I. 566.

⁵ E. O. E. II. 76.

⁶ E. O. E. II. 65.

⁷ E. O. E. I. 190.

⁸ E. O. E. I. 141—149.

bevezetése tartalmazta az uralkodó rövid értesítését arról, hogy a rendek a kitűzött időben országgyűlést tartottak, azon végzéseket hoztak és megerősítés végett elébe terjesztették. Ezt követte az országgyűlésen jelenvoltak felsorolása a gyűlés nemének, idejének, helyének megjelölésével, majd a cikkelyek hosszú sora után a fejedelmi megerősítés és kelte, a pecsét és aláírás. A legtöbb példányon látható még e szó: „lecta“, sőt olykor „correcta“ is¹, amelyből az oklevél kiállításának végső mozzanatára következtethetünk.

A törvények
szétküldése.

Az említett alakba öntött és a megerősítéssel törvénnyé vált végzéseket a rendek *szétküldték* külön példányban minden megyénck, széknck és szász városnak azzal az utasítással, hogy tartsák és tartassák meg azt.

¹ E. O. E. II. 76.

I. FEJEZET.

Kormányzat és közigazgatás.

1. *Kormányzat.* Vajdák. Fráter György helytartósága, tanácsa és helyettese. Castaldó. Ferdinánd vajdái. Petrovics és a mellé rendelt tanács. A fejedelem Izabella gyámsága alatt. A fejedelem címe, hatásköre, kötelessége, székhelye, helyettese, tanácsa. Udvari méltóságok. A fejedelem és a kamara egyéb tisztviselői. A fejedelem kísérete, ennek előkészületei. Kincstári és fejedelmi birtokok. A fejedelem viszonya a nemzethez, végrendelete, halála és temetése.

2. *Közigazgatás.* Erdély és a részek területe. Erdély részei: a) Magyar megyék és szervezetük: főispán, alispánok, szolgabírák, jegyző. A falubíró és tanácsa. b) Székely székek és szervezetük: székelyispán, királybírák, hadnagyok, székbírák, székülők, falubírák. c) A szász székek és szervezetük: királybírák, szászok ispánja, alsóbb tisztviselők. d) Városok fajai és szervezete: bíró, tanács, polgármester, külső tanács, jegyző. A város pecsétje. Céhek. Vagyon és teher. A város szerepe a vallás és politika terén. Nemzetiségi ellentétek. e) Közigazgatási tekintetben kiváltságos területek.

1. Kormányzat.

Zapolyai János király halála után 1540 szeptemberében Magyarország királyává választották János Zsigmondot és 1541 augusztusában az erdélyiek is letették neki a hűség-
esküt.

Buda elfoglalása azonban maga után vonta Erdély különválását. Ez az ország János király halála után már úgyszólván hozzászokott az önállósághoz. *Vajdák* kormányozták: Mayláth és Balassa, akiknek az lett volna kötelességük, hogy megtartsák az országot János király fiának; ők azonban inkább Ferdinándhoz hajoltak, sőt Mayláthnak titkos terve volt, hogy magát választatja meg fejedelemnek. A szultán azonban elfogatta őt és Buda elfoglalása után biztosította Erdélyt János Zsigmondnak. 1542-ben jött be a királyfi anyjával és Martinuzzival Erdélybe. A rendek teljhatalommal ruházták fel őt¹, mert emlékekben élt még János király uralma.² A teljhatalmat azonban János Zsigmond gyámja, *Fráter György* gyakorolta, aki a tordai 1542-i országgyűlésen szervezte az elszakadt országot és neki köszönhetette

Vajdák.

Fráter Gy. hely-
tartósága.

¹ E. O. E. I. 175,

² E. O. E. I. 133. 314,

Erdély, hogy a két barátságot színlelő ellenség között ideig-óráig meg tudta őrizni függetlenségét.

Fráter Gy. tanácsa.

Martinuzzi 1542-től már kincstartó, váradi püspök és helytartó volt. Ekkor a tordai gyűlés 6 tagból álló *tanácsot* rendelt mellé, amely utóbb fejedelmi tanácsá fejlődött. Ennek feladata volt az ország befolyását biztosítani a közigazgatásra nézve nemcsak a helytartó korlátlan hatalma, hanem az egyes oligarchák túlkapásai ellenében is. Míg a vajdák és kapitányok a közigazgatási teendőket vagy részleges országgyűlésen, vagy néhány közelükben levő főúr megkérdezésével intézték el, addig a helytartó csak a melérendelt testület hozzájárulásával dönthetett a kormányzati kérdésekben. A kormányzó tanács 22 tagjából hetet a megyék választottak.¹ Négyet a szászok közül maga az országgyűlés jelölt ki.² A többi három tag választását a „szász egyetem“-re (universitas Saxonum) bízta, a székelyeknek pedig megengedte, hogy maguk jelöljék ki mind a hetet, csak derék és tisztas „bölcse“ emberek legyenek. A huszonkettedik tagot a fehértvári káptalan küldötte idősebb kanonokjai közül.³ Az országgyűlés a helytartó tanácsát 1548-ban 12 taggal bővítette.⁴ 1551-ben, midőn Ferdinánd pártjára állott Fráter György, ismét növelték a tanácsát minden nemzetből választott 3—3 előkelő egyénnel.⁵ Ez a helytartói tanács gátolta őt abban, hogy hatalma korlátlanra fejlődjék, mert a kormányzati ügyeket ő intézte el és Izabellának a pénzügyben gyakorolt fennhatóságát is lerázta magáról. Hatalmában az országgyűlés is megerősítette, midőn 1549-ben elrendelte, hogy aki ellene fellázad: hűtlenség bűnébe esik.⁶

Fráter Gy. helyettese.

Távollétében a vicehelytartó volt a *helyettese*. 1542-ben Mikola László viselte e tisztséget.⁷

Castaldó.

Erdély átadása és Fráter György megöletése után Ferdinánd a kormányzói hatalmat *Castaldó* kezébe tette le, akit helytartónak nevezett ki és felségjoggal ruházott fel.⁸ Az erdélyi rendek 4 tagból álló tanácsot tettek mellé, „mert nem értette a magyar nyelvet és járatlan volt a törvényekben és a szokásjogban.“⁹

¹ Szolnok: Bethlen Farkast, Doboka: Kendi Ferencet, Kolozs: Mikola Lászlót, Fehér: Bagdi Györgyöt, Küküllő: Thabiaszi Jánost, Torda: Thoroczka Ferencet és Hunyad: Pestessi Andrást.

² Süveg Györgyöt a szebeni, Hegyessi Mihályt a segesvári, Fux Jánost a brassói és Bíró Bálintot, a beszercei királybíró.

³ E. O. E. I. 58.

⁷ E. O. E. I. 191.

⁴ E. O. E. I. 238.

⁸ E. O. E. I. 147.

⁵ E. O. E. I. 315.

⁹ E. O. E. I. 410.

⁶ E. O. E. I. 298.

Hatalma addig tartott, míg Ferdinánd a kormányzási teendőket az újonnan kinevezett *vajdára*, Báthori Andrásra nem bízta.¹ Ettől fogva Castaldó csak a rakoncátlan királyi katonák tábornoka volt, míg 1553-ban — a nemzet nagy örömeire — az országot el nem hagyta. Ferdinánd ekkor a gyámoltalan Báthori mellé előbb királyi biztost küldött be, majd pedig helyébe két új vajdát nevezett ki: szentiváni Kendi Ferencet és ruzkai Dobó Istvánt, az egri hőst.² Ekkor már készítették a királyfi párthivei a visszatérés útját és török meg francia segíellyel sikerült is kivívniok annak lehetőségét.³ 1556-ban a szászsebesi országgyűlésen a rendek János Zsigmondot „természetes urukat” — mint mondták — aki az ajtón jött be a birodalomba, egy akarattal elismerték fejedelmüknek. Addig azonban, míg őt behozhatják az országba, helyettesül *Petrovics Pétert* ruházták fel a fejedelmet megillető joggal és hatalommal. Városok, várak, falvak, sóbányák, arany-, ezüsbányák, harmincadok, fejedelmi birtokok felett kormányzói, az egyházi és világi személyek felett pedig bírói hatalmat is biztosítottak neki, különösen arra az esetre, ha vonakodnának a királyfi hűségére térni. *Tanácsot* rendeltek mellé, mert ő is, meg az ország érdeke is úgy kívánta azt.⁴

Ferdinánd
vajdái.

Petrovics és a
mellé rendelt
tanács.

A kormányzói hatalom még abban az évben átment a Lengyelországból hazatért János Zsigmondra. A kolozsvári országgyűlés üdvözölte az ifjú fejedelmet és elrendelte, hogy a törvényes kor eléréséig anyja, a megkoronázott magyar királynő *gyámsága alatt* maradjon.⁵ Önállóan csak Izabella halála után, 1559-től uralkodhatott.

A fejedelem,
Izabella gyám-
sága alatt.

János Zsigmondot, mint Erdély fejedelmét, a speieri egyezség szerint csak a dux (fejedelem) *cim* illette meg, de ő azért mindig „II. János, Magyarország, Dalmátia és Horvátország választott királyá”-nak szólíttatta magát.⁶

A fejedelem
cime.

A *fejedelem hatáskörét* az 1556-iki kolozsvári országgyűlés körvonalozta. Kimondta, hogy *tisztségét*⁷, méltóságot birtokot, vagy más jutalmat tanácsosai meghallgatásával annak *adhat*, akinek akar.⁸ Mindeddig folytonosan hangoztatott jogos kívánsága volt az országgyűlésnek, hogy a fejedelmi udvar tisztviselői magyarok legyenek. Ezt kérték 1542-ben és 1551-ben Ferdinándtól⁹, ilyen kérelemmel for-

Hatásköre.

¹ E. O. E. I. 385.

² E. O. E. I. 489.

³ E. O. E. I. 565.

⁴ E. O. E. I. 571.

⁵ E. O. E. II. 57.

⁶ E. O. E. II. 224.

⁷ E. O. E. I. 176.

⁸ E. O. E. II. 142.

⁹ E. O. E. I. 130, 385.

dultak Izabellához is az 1543. évi kolozsvári országgyűlésen.¹ Izabella ennek ellenére is alkalmazott a fejedelmi várakban lengyel és olasz tisztviselőket, sőt a királynő visszatérésekor a rendek magok is megnyugodtak ebben.² Fényes bizonyítéka ez annak, hogy mennyire áhitoztak a rendek a belső béke után.

A fejedelem egy másik joga volt az *országgyűlés össze-hívása*. Szentesítette továbbá a törvényeket és elrendelte azok végrehajtását. A kiváltságokat a hozzá beadott folyamodásra belátása szerint helybenhagyhatta vagy megváltoztathatta. Elődjének birtokadományozásairól és elkobzásairól szóló ítéleteit helybenhagyhatta.

A fejedelem volt a *legfőbb bíró*, aki ítéletet hozhatott az ország minden lakója felett. Az alsóbb törvényszékek ítéleteit hozzá fellebbezték és ezekkel szemben kegyelemosztó jogot gyakorolt.³

Fejedelmi jog volt a *követküldés* is. A rendek erre nézve csupán azt kötötték ki, hogy saját udvari embereit küldje.⁴ A hatóságok csak a fejedelem engedelmével érintkezhetek a külföldiekkel.⁵ Az idegen országok követeit is ő hallgatta ki tanácsurai jelenlétében.

A fejedelem kötelességei.

Ezekkel a jogokkal szemben *kötelessége* volt a fejedelemnek, hogy minden gondját és igyekezetét a nemzet védelmére és fenntartására fordítsa és azt minden jogában és kiváltságában megtartsa.⁶

Székhelye.

A fejedelem *székhelye* eleinte Gyulafehérvár volt. Az országgyűlés úgy határozott, hogy a királynő lakhassék fiával abban a városban, vagy várban, amelyikben akar; ha azonban Lippára, Temesvárra, Váradra vagy Kassára óhajtna menni, kérje ki előre a tanácsosok hozzászólását.⁷ 1557-ben meghívták őt a magyar urak Váradra. Izabella megigérte látogatását. Szándékát tudatta a rendekkel, akik csak annyit kötöttek ki, hogy fiával együtt menjen. Egyéb-ként reá bízták, hogy tartózkodási helyül Tordát, Kolozsvárt, Monostort (Kolozsm.) vagy Gyalut válassza.⁸ János Zsigmond nagyon szerette Kolozsvárt s többnyire ott tartózkodott.⁹

Helyettese.

Ha a fejedelem távozott az országból, távolléte idejére rendszerint tanácsosai sorából *helytartót* állított.¹⁰

¹ E. O. E. I. 176.

² E. O. E. II. 58.

³ E. O. E. I. 133. II. 58, 215.

⁴ E. O. E. II. 58.

⁵ E. O. E. II. 60.

⁶ E. O. E. II. 58.

⁷ E. O. E. I. 176.

⁸ E. O. E. II. 94.

⁹ *Jakab* II. 194.

¹⁰ E. O. E. II. 95.

A *fejedelmi tanácsot* a 3 nemzetből és a magyar részekből választott előkelő emberek alkották. Ezeknek egy részét a fejedelem nevezte ki, másikat az országgyűlés választotta. 1548-ban pl. a három nemzetből és a Részekből 5—5 tanácsurat állított a fejedelem mellé, 1551-ben megint kettőt-kettőt.¹ 1556-ban az országgyűlés a tanácsosok választását Izabelára bízta és ezzel lehetővé tette, hogy lengyel urak is lehessenek a fejedelem mellett.² 9 év múlva a tordai országgyűlés nagyobb ellátást és fizetést utalt ki a tanácsosoknak, hogy legalább egy részük a fejedelmi udvarban lakhassék. A tanácsurak számát szaporító végzés említi Perényi Péter, Bebek Ferenc, Báthori György, Kendi Ferenc és Antal, Balassa Menyhért, Somlyói Báthori András, Csáki Mihály, Kemény János, Gerőffi Mihály, Zalánczi János és Cserepovits Miklós urakat.³ A királynő halála esetére azokat rendeli az országgyűlés az ifjú fejedelem tanácsosaiul, akiket a királynő előre kijelöl, mert ő ismeri a nemesek hűségét és képességeit.⁴

Udvari méltóságok.

A fejedelem tanácsosai között állásánál fogva elsőrangú szerepet vitt a *kincstartó*. 1541-től Fráter György. A királynő vele szemben csak annyit kötött ki, hogy törvényszegés esetén hivatalától megfoszthassa és helyébe másat állíthasson. Fráter György haláláig viselte e hivatalt. Utóda Vass László, aki e tisztséget mindaddig viselte, míg a kolozsvári országgyűlés az állást, nagy fenntartási költsége miatt, el nem törölte.⁵ Két év múlva azonban újra betöltötték, de megfogadtatták a kincstartóval, hogy évenként egyszer vagy kétszer számot fog adni a fejedelemnek, hogy Fráter György szerencséjétől elragadtatva az uralkodók kegyelmével vissza ne éljen. A *hatáskörét* is megszabták. Eddig is a kincstartó fizette a nyilvános hivatalnokokat,⁶ felügyelt a várak építésénél anynyiban, hogy embereit küldte oda a felülvizsgálásra és a munkások kifizetésére.⁷ Ezután tiszte volt: A felügyelet az összes kamarai jövedelmekre; az adót, harmincadot és huszadot neki kellett összeszedni és megőrizni; reá volt bízva, hogy a kőbányát és más hasonló jövedelmi forrást kezelje, a bevételeket és kiadásokat számontartsa. Utasították, hogy igyekezzen kiaknázni a kereskedelemből, földművelésből nyerhető jövedelmeket.⁸

Jelentős szerepe volt a fejedelem körében a *kancellárnak* is. Ez az állás 1550-ig szünetelt. Ekkor a tordai országgyűlés

¹ E. O. E. I. 315.

⁵ E. O. E. II. 58.

² E. O. E. II. 57.

⁶ E. O. E. I. 517.

³ E. O. E. II. 88.

⁷ E. O. E. I. 542.

⁴ E. O. E. II. 111.

⁸ E. O. E. II. 97.

kérelmére visszaállította a királynő, hogy „mint Magyarországon úgy Erdélyben is, legyen ily kancellár, aki a nyelvünket is értse és az ország jogait és szabadságunkat nagyon jól ismerje.”¹ A kancellárok között névszerint Csáki Mihállyal találkozunk, ama négy hű ember egyikével, akikre János Zsigmond végrendeletének végrehajtását bízta.²

A fejedelmi udvarban működött a *közügyigazgató* (director causarum regiae maiestatis in Transsylvania) a fejedelem ügyvédje birtokaira vonatkozó pereiben.³ Nagylaki Chřonk Márton, Fehérmegye főispánja is viselte e hivatalt. A fejedelem levelezését a *titkár* (secretarius) végezte.⁴

1541-ben szerepel egy More nevű egyén, aki a *fejedelmi udvar gondviselője* volt. (Provisor curiae regiae maiestatis domini Transsylvaniensis).⁵ Izabella mellett sok lengyel követ kapott udvari méltóságot. Gykonsky Miklós zarnói várnagy 1556-ban *udvarmester* (magister curiae),⁶ Nysovsky Szaniszló 1562-ben *főpohárnok* volt.⁷ A *főkomornik* állást 1567-ben Békés Gáspár töltötte be.⁸ Blandrata György *udvari orvos* volt.

A fejedelem
és a kamara
egyéb
tisztségviselői

A fejedelem tisztviselői a *sókamarások* is, akiknek hivatali székhelye a sóbányahelyeken volt: Vizaknán, Nagybányán és Tordán. Noha törvény tiltotta az ajándékok elfogadását,⁹ mégis napirenden volt, hogy a nemesek az őket megillető ingyen só kiszolgáltatásáért ajándékokkal kedveskedtek ezeknek a kamarásoknak.¹⁰

A sókamarások működésével a fejedelem egyáltalában nem volt megelégedve, mert a sókamrák jövedelmei nagyon lepadtak. Az 1567-iki fehérvári országgyűlés ezért azt tanácsolta János Zsigmondnak, hogy Erdély sókamráit bízta egy jámbor *főemberre*, aki minden kamarára szerezzen hű és dolgos szolgákat. Ez a főszemély feleljen az esetleges károkért. Együttal figyelmeztette a fejedelmet, hogy ne bízta ezt a hivatalt ismét szegény legényre „mert minden magafelejtett valamint, valahogy, de meg akar gazdagodni.”¹¹

A fejedelmi tisztviselők közé tartoztak *várainak kapitányai*, *várnagyai* és *gazdatisztjei*. Ezek közé sorolhatók a *várak előljárói* és *gondviselői* (praefecti et provisores). Ezek számadással tartoztak a fejedelemnek, aki a pazarlót hivatalszételéssel büntette.¹²

¹ E. O. E. I. 304.

² E. O. E. II. 335.

³ E. O. E. I. 549.

⁴ E. O. E. I. 417.

⁵ E. O. E. I. 61.

⁶ E. O. E. II. 55.

⁷ E. O. E. II. 155.

⁸ E. O. E. II. 335.

⁹ E. O. E. I. 503.

¹⁰ E. O. E. II. 345.

¹¹ E. O. E. II. 333.

¹² E. O. E. I. 189.

Uralkodói kinevezéstől függtek és számadással tartoztak a pénz-, adó- és élelmiszerbehajtók, szállásosztók és az ezek ellenőrzésére kiküldött bizottságok is. Ezek az alárendelt állású tisztviselők feladatuk teljesítésénél gyakran jártak el jogtalanul és emiatt sok panaszra adtak okot.¹

Úgy a magasabb tisztségek adományozásánál, mint a kisebb hivatalok betöltésénél nagy szerep jutott a *protekciónak*. Vásárhelyi Gergely is Bornemissza Pálnak, Ferdinánd titkárának közbenjárását kérte, amikor a tordai kamara-ispánságért folyamodott.²

A fejedelem környezete nemcsak az udvari hivatalnokokból, hanem más hű embereiből is állott; ha valahová utazott, ezek *elkísérték*.³ 1542-ben az Izabelléért Magyarországra küldött követségbe magyar részről Bethlen Farkast, Kendi Ferencet és Mikola Lászlót, a székelyek közül Mihályffi Tamást, Andrási Mártont, a szászok közül Süveg Györgyöt, a szebeni királybíró és Fux János brassói bíró jelölte ki az országgyűlés.⁴ 1566-ban is fényes kíséret hozta vissza Izabellát és János Zsigmondot az országba. A 3 nemzet 100–100 lovas és 5–5 előkelő embert küldött eléjük.⁵ Ezeknek a zsoldjába minden porta után 50 dénárt rendelték, amely összegből a fejedelemnek – méltóságához mérten – 4700 forint utiköltséget adtak; a lovasok ellátására pedig 1600 forintot juttattak. Szigorúan megkivánták a kijelöltek megjelenését, kimondva, hogy örökké adófizetővé válik az a lófő, aki elmenni vonakodik.⁶ A követség – élén Kendi Ferencel – július 6-án indult el Kolozsvárról és augusztus 8-án érkezett Lembergbe. Izabella fiával együtt 500 magyar és ugyanannyi lengyel lovas kíséretében az érte ment küldöttséggel Máramaroson át tért vissza számkivetéséből. A haza földjén somlyai Báthori István fogadta díszes küldöttség élén. Vele voltak a szultán csauszai, csatlakoztak a budai basa fényes küldöttsége és az oláh vajdák a bojárok gazdag kíséretével. Deésnél Petrovics üdvözölte őket és a fényes festői kíséret táborra növe érkezett meg szeptember 22-én Kolozsvárra.⁷

Ha az ország területén belül utazott is a fejedelem, mindig nagy és fényes kíséret volt körülötte. 1562-iki szebeni látogatása alkalmával magával vitte tanácsosait, főpohárnokát, kancellárját 3 irnokkal. Magok a fejedelem láto-

A fejedelem kísérete.

¹ E. O. E. I. 553.

² E. O. E. I. 580.

³ E. O. E. I. 179.

⁴ E. O. E. I. 580.

⁵ E. O. E. I. 168.

⁶ E. O. E. I. 488.

⁷ E. O. E. I. 86.

gatásával megtisztelt városok mindig fényes ajándékokkal kedveskedtek uroknak és embereinek.¹

Mikor a még kiskorú fejedelem *hadba ment*, a nemesek és bárók fej- és jószágvesztés terhe alatt tartoztak őt követni jobbágyaikkal együtt. Azonkívül minden városból 2 senátori rangú polgár kísérte és a királybírák. A kíséretnek ügyelnie kellett, hogy a 17 éves ifjú bizton, méltósággal üljeg meg lovát, hogy szégyenszemre le ne kelljen szállania.²

Uti
előkészületek.

János Zsigmond 1566-ban a Magyarországra induló *török szultán fogadására* készült. „Ily nagy dolgot művelni, a török császárral szemben lenni, készületet és költséget kíván” mondja az országgyűlésnek tett előterjesztésben, amelyben a rendek hozzájárulását kérte a javaslatba hozott pénzösszeg megszavazásához.³ Kíséretének megválasztását reá bízták, mert ő jobban ismeri híveit, tudja kit vihet el és kit kell helyettesül itthon hagynia.⁴ A fejedelem aztán a kijelölte urakat külön-külön értesítette. *Bornemissza Zsigmondhoz intézett parancslevele*, az üdvözlő bevezetés után így hangzott: „Értjük a hatalmas császár nagy hadi készülettel Magyarországból kijövését a német király ellen, végeztük ezért magunkba bizonyos okokból, hogy vele szemben legyünk és dolgainkról ő hatalmasságát személy szerint megjeljük. Választottunk azért tégedet két lóval, hogy egyéb híveink között velünk légy. Parancsoljuk azért neked az tordai utolsó gyűlés articulusa szerint örök hitetlenség alatt erősen, hogy készülj sietséggel és mind magadnak és mind szolgálóknak jó ruhátok vagy veres, vagy szederjes szín legyen, mindkét lovon ezüst szerszámok, boncsok,⁵ nyakbavető ezüstös szablya és hegyes tör legyen, magadnak és szolgálóknak tollas süvegek és páncélotok legyen és jó lovatok; főlovadat vezetéken viseltesd, szolgáló lovász ne legyen, hanem oly, kivel velünk udvarhoz jöhess, ha pedig effeleit te magadnak lovászt akarsz vinned, ki lovaddal bánjék, avval te vagy szabad. Effelett, ha te magad egy kocsit veled hozni elég vagy, hozz te magad, ha pedig te magadtól nem lehet, más főlegénnyel szólván, ketten legyen egy kocsitok és oly készen, hogy ez két lóval, kocsival és a feljül megmondott szerszámokkal, hogy első levelünkre ezután, valamely napra parancsoljuk, okvetlen, minden késedelem nélkül indulhass és mihozzánk jöhess. Ebben, az feljül megmondott tereh

¹ E. O. E. II. 155.

³ E. O. E. II. 298.

² E. O. E. II. 95.

⁴ E. O. E. II. 293.

⁵ Boncs = farkalló, török zászló, lófark.

alatt, semmiképen egyebet ne cselekedjél. Datum . . . "etc.¹ Hasonló parancsot kapott a többi magyar, székely és szász jelölt is. A szász nemzeti egyetemesség 1566. évi számadáskönyve részletesen tárgyalja az előkészületeket; felsorolja az utazásra megrendelt sok ékszert, fegyvert, ruhát. A kísérők selyembe, bársonyba öltöztek, arany nyakláncsal, aranyos fegyverekkel látták el magukat, fényes szerszámmal lovaikat. Egy részük kocsin ment, az élelmet pedig társzekerek szállították utánok. A gazdag szász városok fény és pompa tekintetében ezúttal is kitéttek magukért.² A fejedelem kíséretének nagy fényűzéséről arra lehet következtetni, hogy *udvartartása* is pompás volt. Az udvartartás költségeit részint a kincstárba befolyó közterhek összegéből, részint az állam egyéb jövedelmeiből és a kincstári birtokokból fedezte a fejedelem.³

Kincstári birtok volt Fogaras és vidéke, amelyet János Zsigmond Mayláth Gábortól vett meg,⁴ továbbá Déva, Görény és Bálványos vára. Oda csatolták 1556-ban azoknak a birtokát, akik a kitűzött időre nem tették le a fejedelemnek tartozó hűségesküit. Izabella 1557-ben Ferdinánd alattvalóinak szász földön levő javait és jövedelmeit elvette és azokkal is szaporította a kincstár birtokát.⁵

Magának a *fejedelemnek* is voltak *birtokai*: városai, várai és falvai. Izabella birtokainak jövedelmét 1551-ig Fráter György kezelte, de a királynő szabadon rendelkezhetett vele.⁶

Az *uralkodó és nemzete között a viszony* eleinte bizalmatlan volt. 1542-ben Izabellát idegenkedve fogadták, nem volt híve, tekintélye. A székelyeket külön fel kellett szólítani, hogy adják meg az őt megillető tiszteletet és méltóságot.⁷ Ez a bizalmatlanság pár év alatt hűséggel párosult tiszteletté változott. Szerették a királynőt nemcsak kötelességből, hanem szívből is. Bebizonyították ezt a királynő visszatérése után, midőn Ferdinánd uralmától — ahova „akaratukon kívül jutottak” — elszakadva, Izabellának és János Zsigmondnak engedmességet és rendületlen *hűséget fogadtak*.⁸ Akik ezt az országgyűlésen nem tehették: a felsőmagyarországiak, letették Perényi Gábor abaujvári főispán és főkapitány előtt, az alsómagyarországiak a Tiszán innen

Kincstári
birtokok.

Fejedelmi
birtokok.

A fejedelem
viszonya
a nemzethez.

¹ E. O. E. II. 304.

² E. O. E. II. 316—320.

³ E. O. E. II. 259.

⁴ E. O. E. II. 225.

⁵ E. O. E. II. 75.

⁶ E. O. E. I. 189.

⁷ E. O. E. I. 138.

⁸ E. O. E. II. 56.

Varkócs Tamás és más megbízott várkapitányok kezébe.¹ Nehányan mégis akadtak a székelyek és szászok között, akik a kitűzött időre, sőt azután az új határidőre sem tették le az esküt. Ezeket fej- és jószágvesztés büntetése érte.² A nemzet túlnyomó része azonban életét és vérért ajánlotta fel a fejedelemnek és Izabellának, aki viszonzásul úgy igazgatta fiát, hogy híveit „szeretettel karolja át”.³

A rendek János Zsigmond iránt érzett szeretetők jelét adták, amikor 1564-ben születése 24-ik évfordulóját ünnepelték. Hálát adtak Istennek, hogy ily jó fejedelemmel áldotta meg őket és az örömdetes évforduló alkalmából a fejedelem jámbor lelkéhez méltó határozatot hoztak a jobbakok sorsának enyhítésére.⁴

A fejedelem
végrendelete.

Volt ugyan arra eset kétszer is, hogy lázadók törtek előbb Izabella, majd János Zsigmond élete ellen, de a nemzet tudtán kívül és annak nagy felháborodására,⁵ úgyhogy ez nem zavarta meg az uralkodó és a nemzet barátságát. Erre vall János Zsigmond végrendelete is, amelynek annak idején eszközlendő végrehajtásával a fejedelem Csáky Mihály kancellárt, Hagymási Kristóf váradi kapitányt, Nyesovszky Szaniszló pohárnokot és Békés Gáspár főkomornyikot bízta meg és amelyben minden vagyonát a nemzetnek adományozta. A rendek a végrendeletet aláírták és a 3 nemzet örök hitetlenség terhe alatt kötelezte magát annak megtartására. Maga is kijelölt 4 nemest a végrehajtás ellenőrzésére. Ezek, továbbá a fejedelem lovas és gyalogos kapitányai, udvari népe és tisztartói is letették a kötelező esküt.⁶

A fejedelem
halála és el-
temetése.

János Zsigmond 1571. március 14-én halt meg feleség és utód nélkül. Eltemetése az ország kötelessége volt és csak május 17-én ment végbe Gyulafehérvárt. Egy pár napig titkolták halálát és a holttestet felemelve az ablakhoz vitték, mintha kitekintene. A temetés napján felnyitották a koporsót és a hült tetem megszemlélésére egymásután bebocsátották a jelenlevő nagy gyászoló gyülekezetet. A halott veres karmazsinba volt öltöztetve és fekete paláttal betakarva. Amint a menet körüljárta a koporsót, a testamentumos urak (a végrendelet kijelölt végrehajtói) lezárták azt és Csáky, a kancellár, lepecsételte. Ezután megindult a menet a palota lépcsőjétől a templom ajtajáig a feketébe öltözött katonák sorfala között. Elöl lépdeltak a tanácsurak és az idegen udvarok követei gyászba öltözve, utánok a nemesek

¹ E. O. E. II. 57.

² E. O. E. II. 81.

³ E. O. E. II. 111.

⁴ E. O. E. II. 231.

⁵ E. O. E. II. 224.

⁶ E. O. E. II. 335—337.

és a közrend, azután a különböző felekezetű papok. Utánok ő fekete bársonyba öltöztetett pompás lovat vezettek, melyeknek a lepelből csak szemük látszott ki. Ezeket fekete ruhás harcos követte rozsdás fegyverrel, sisakkal és felfordított paizzsal, jelétül annak, hogy a család utolsó tagját temetik. Utána jöttek a dobosok és trombitások, azután a koporsót hozták, közvetlen utána Báthori Kristóf ment, majd a katonák, nők és a népség kísérte a tetemet szent Mihály egyházába.¹

2. Közigazgatás.

1541-ben, mikor a szultán Izabella és Martinuzzi kormányzására bízta a Tiszántúlt és Erdélyt, a *tulajdonképeni Erdély* a Királyhágón túl fekvő tartomány volt, a többi a *Részek* elnevezés alá tartozott. 1543-ban a gyalui végzések a Részekhez számították Arad, Békés, Bihar, Csongrád, Külső-Szolnok, Temes és Zaránd, vagyis a tiszai vármegyét, továbbá a Temesközt, Temesvárt, Lugost, Karánsebest, Becsét és Becskerekét meg Kassát, sőt több szomszéd megye is Erdély fennhatósága alá adta magát. 1561-ben látjuk ezt, midőn Erdély érdekében a szomszédos várak fenntartásához Szatmár, Szabolcs, Berég, Közép-Szolnok, Kraszna, Máramaros és Ugocsa is hozzájárultak.² Erdély végleges különválását Magyarországtól az 1568. évi drinápolyi béke szentesítette. Két évvel utóbb a speieri szerződés értelmében Erdély birtokában maradt a Részek területéből Bihar-, Közép-Szolnok-, Kraszna- és Máramarosmegye, továbbá a Szatmáron és Erdődön innen fekvő föld. A végleges *határrendezés* 1571-ben történt meg. Ettől fogva állapítható meg pontosan Erdély területi nagysága. Hozzá tartozott ekkor a régi tartományokon kívül az anyaországból Máramaros, Bihar, Közép-Szolnok, Kővár vidéke, a tiszai vidékből Zaránd és Szörény egy darabja.³

A *tulajdonképeni Erdély* közigazgatásilag 3 részre oszlott: magyar, székely és szász földre.

A magyar rész 7 megyéből állott, ugymint: Belső-Szolnok, Doboka, Kolozs, Torda, Fehér, Küküllő és Hunyad megyékből.⁴ Ezek keretén belül estek a falvak, mezővárosok és városok. A közigazgatási központ a megye székhelye (*locus residentiae*) volt.

Erdély és a részek területe.

Erdély részei.

A magyar megyék és szervezeteik.

¹ *Hagymási Kristóf* levele Erd. Tört. Tára I. 106. — E. O. E. II. 395.

² E. O. E. II. 192.

³ V. ö. *Szilágyi S.* A magyar nemzet története. II, 342, 392 l.

⁴ E. O. E. I. 85. 551.

A *megye* (comitatus, provincia)¹ és bármely faluja maga alkototta magának törvényeket. A Tripartitum is magában foglalja e jogát, de sokszor — pl. Ferdinánd uralma alatt — nem vették tekintetbe. Ezért az 1554-iki marosvásárhelyi országgyűlés szükségesnek tartotta e jog érvényének ismételt hangoztatását.² A megye önkormányzati teendőit a főispán, alispánok, szolgabírák a megyegyűléseken végezték. Ebben a korban az igazságszolgáltatás és közigazgatás még szorosan összetartoznak, ezért látjuk mindkét téren ugyanazokat a hivatalos tényezőket.

Főispán.

A *főispánt* a fejedelem, vagy helyettese nevezte ki. E tisztséget csak olyan nemes nyerhette el, akinek a megyében birtoka volt. 1551-től vált e követelmény általánossá, amikor a birtokkal nem bíró főispánok mind elvesztették állásukat.³ A főispánság nem zárta ki azt, hogy viselője más tisztséget is nyerhessen el. Pl. Nagylaki Choronk Márton Fehér-megyei főispán közügyigazgató is volt egyszersmind.⁴ A *főispán* csak a szokásos eskü letétele után léphetett be hatáskörébe. E kötelesség elmulasztása miatt többször merült fel panasz az országgyűlésen. Az esküt régi szokás szerint a fejedelemnek és megyéjüknek tették le a főispánok a helyes és törvényes igazságszolgáltatás és jogmenet vezetésére, mindegyik a maga közigazgatási székhelyén. Ha valamelyik elmulasztotta letenni, hivatalát el nem foglalhatta, vagy ha már megkezdte működését, állását elvesztette.⁵

Alispánok.

Rangban a főispán után következtek az *alispánok*, akiket a főispán elnökletével tartott megyegyűlés választott. Feladatuk volt a nemesi javak összeírása, adóbehajtás ellenőrzése, a megye katonaságának hadba vezetése.⁶ A megyeispánoknak rendes *évi jövedelmük* (salarium) volt. Ezen kívül egyes alkalmakkor külön fizetést (stipendium) is kaptak. Pl. a gonosztevők kergetése alkalmával a székjegyző az ispánok részére kapunként két dénárt szedett be.⁷

Szolgabírák.

Míg a törvényhozás és közigazgatás teendőit tulnyomóan a fő- és alispánok végezték, addig a végrehajtó feladat a négy *szolgabíró* vállán nyugodott.⁸ Ezeket is a megye választotta.

¹ E. O. E. I. 65, 439.

² „Quilibet comitatus vel villa leges sibi condere potest, quamvis aliis in hac parte praescribere non potest.“ E. O. E. I. 520.

³ E. O. E. I. 391.

⁶ E. O. E. I. 406.

⁴ E. O. E. I. 549.

⁷ E. O. E. I. 505.

⁵ E. O. E. II. 99, 116.

⁸ E. O. E. II. 341.

A jegyző is segédkezett végrehajtói teendőkben az ispánoknak. Végezte az adószedés nehéz munkáját és kifizette a katonákat.¹

Jegyző.

A megyei tisztviselők önkormányzati tekintetben a falvakra befolyást nem gyakoroltak. A falu akkor még földesúri intézmény volt. *Bíróját* is a földesúr nevezte ki oly célból, hogy a falu jobbágylakóit uruknak tartozó kötelességük teljesítésében ellenőrizze. A falubírónak a főispán és a szolgabíró előtt hivatalos esküt kellett tennie.² Ha a falu több földesúr birtoka volt, mindegyik külön-külön bírót nevezett ki. Viszont több kisebb községnek, ha közös uruk volt, közös volt a bírójuk.³ Az oláh falvak bíróját kenéznek hívták. A falubíró kiváltsága volt, hogy adót nem fizetett; különben a megye hatalma alatt állott, mint a nemesek.⁴ A bíró mellett szerepelt a falu tapasztalt véneiből választott tanács.

Falubíró és tanácsa.

A *székelyek földjén* a közigazgatás lényegében olyan volt, mint a magyar területen, csupán a területi felosztásban és elnevezésben volt különbség. Itt ugyanis megyék helyett *székek* voltak. A székek keletkezése részint földrajzi, részint politikai okokra vezethető vissza. Magas hegyek és nagyobb folyók elkülönítették egymástól a vidékeket s az így keletkezett székekből királyi parancsra újabb u. n. fiúszékek váltak ki. A XVI. században már 7 fő és 4 fiúszék volt. Főszékek: Maros, Csík, Szepsi, Kézdi, Orbay, Aranyos és Udvarhely.⁵ Alszékek: Keresztur, Kászon, Gyergyó és Szereda. Valódi székek azonban csak a ~~hét~~ főszéket tekintették, s ezért ez a „hét szám“ mintegy hozzátartozott Székelyország nevéhez s nem változtattak rajta, bár téves volt. A fiúszékek viszonyát az anyaszékhez nem határozhatjuk meg mindegyikre nézve egészen pontosan, de azt tudjuk, hogy különböztek egymástól. Nem volt mindegyiknek kapitánya, de székbírája és esküdtjei voltak, valamint joguk volt bármilyen pert elintézni és gyűléseket tartani.⁶ Országgyűlésre, vagy külföldre csak a főszékek küldhettek követeket.⁷

Székely székek és szerveztük.

A székelység feje az *ispán* (comes Sicularum) volt. 1541-től fogva János Zsigmond, az interregnum alatt pedig az egyik vajda viselte e méltóságot, még pedig az, aki egyszersmind Szatmár és Szabolcs főispánja volt.⁸

Székelyispán.

¹ E. O. E. I. 391.² E. O. E. II. 341.³ *Acsády*: A jobbágy népesség száma. 11. 1.⁴ E. O. E. I. 408.⁵ Székelyoklevéltár. II. 81.⁶ *Connert*: A székelyek intézményei. 25.⁷ E. O. E. I. 86.⁸ E. O. E. I. 443.

A székelység ispánja bármely téren előforduló kérdésben döntő hatalommal bírt, az egész székelységre vonatkozó ügyben azonban csak a királybírákkal együtt tartott gyűlésen határozhatott.¹

Királybírák.

A *királybíró* volt az egyes székek közigazgatási és bíraskodási feje, aki kinevezését a XVI. század végéig a fejedelemtől nyerte, tehát királyi hivatalnok volt.² Helyetteséről azonban arra az esetre, ha a fejedelem megbízásából az ország szolgálatában foglalatoskodott, maga a királybíró gondoskodhatott.³ Feladata volt a székgyűlés kihirdetése, összehívása és a törvénykezés vezetése. A szék főhelyén kellett laknia, a bírákat ellenőriznie. Jellemző a középkori jogi felfogásra nézve, hogy a fegyelmi hatósággal bíró és a széken kívül álló királyi hivatalnok felett is a szék törvényszéke döntött törvénytelen cselekvés esetében.⁴ A királybírák jogait és *hatáskörét* 1559-ben a gyulafehérvári országgyűlés végzésein nagyon kibővítették. Az volt ugyanis a panasz, hogy semmibe sem vették, lenézték őket a többi tisztviselők és a birságok őket megillető részét sem adták meg nekik. Az országgyűlés e méltatlan eljárást meg akarta szüntetni és elrendelte, hogy a királybírákat ezentúl méltó tiszteletben és becsületben tartsák, jövedelmüket meg ne csorbítsák, mert az ő tekintélyüknek növekedésével a fejedelem méltósága is ragyogóbbá válik.⁵ A végzés szigorú büntetéssel fenyegette az ellenszegülő székeket. Kimondta továbbá, hogy ha a királybíró utazik, mindenütt tisztességgel fogadják, dolgai elvégzésében ne korlátozzák. Tőle pedig megkívánták, hogy saját költségén éljen, a községet ne zsarolja.⁶ Mégis gyakori volt a panasz az országgyűlésen épen amiatt, hogy a királybírák valósággal elnyomják a köznépet.⁷ 1559-től fogva két-két királybíró volt minden székben. Azonkívül a fiúszékek élére is állítottak egyet, egyet, s ezeket *alkirálybíráknak*, azokat pedig *pótkirálybíráknak* kezdték nevezni. Ez időtől fogva a királybírák hatalma mindinkább növekedett, ami némileg annak is tulajdonítható, hogy az ispáni hivatal felfüggesztve, helyébe az összes székek élére egy kisebb hatáskörrel bíró kapitányt tettek.⁸

Hadnagy.

Megkülönböztetendő ez az egyes székek élén álló kapitánytól, akit *hadnagynak* is neveztek. A hadnagy volt a

¹ Dr. Békefi R.: Az igazságszolgáltatás tört. c. egyetemi előadása.

² E. O. E. II. 301. — A székelek int. 47.

³ E. O. E. II. 124.

⁴ A székelek int. 50. l.

⁵ E. O. E. II. 124.

⁶ E. O. E. II. 125.

⁷ E. O. E. II. 206.

⁸ A székelek int. 52. l.

szék legelső hivatalnoka, a szék törvényszékének egyik elnöke, a székbelieknek hadakozás esetén vezére. Hivatalát többnyire örökölte, vagy birtokkal együtt vásárolta. A szokásjog alapján u. i. a hivatalviselés joga az előkelő, gazdag családok birtokához volt kötve.¹

A szék hivatalnokai közül rangra nézve második volt a *székbíró*. Hatásköre lassanként megcsorbult,² 1570-ben pedig eltűnt maga a hivatal is.

A székbírót bírói működésében az *esküdt ülnökök* támogatták. Ezeket évenként a két előkelő osztályból választották, még pedig 12–12-t minden székbíró mellé. Ha azonban megfeleltek feladatuknak, 1 évnél tovább is viselhették hivatalukat.

A tisztviselők közé tartozott még a *falubíró*, aki a kisebb perekben ítélezett, s a falu gazdasági ügyeit vezette. E tisztség viselése inkább teher volt, mint kiváltság, s ezért a köznép szabadulni igyekezett tőle, s a lófőkre ruházta.³

A *szászok földje*, a székelyekéhez hasonlóan *székekre* oszlott. Az oklevelek rendszeren hét széket említene, pedig nyolc volt.⁴

A székek élén itt is *királybíró* állt. A szebeni volt rangban a legmagasabb és ezért mint *szászsispán*, az egész szász nemzet feje lett. A székgyűlés választotta őt is, mint a többi királybírót (egy, három, illetve tíz évre), de a fejedelem erősítette meg.

A királybíró alatt állottak a *kapitányok*, vagy *hadnagyok*, *székbírák*, város- és *falubírák*, meg a *száznagyok*.⁵ Fejlődésükben és hatáskörükben a székelyekéhez hasonló hivatalok.

Közigazgatási tekintetben külön csoportba tartoznak a *városok* és különösen a szász városok (*civitates Saxonicales*), ezek között Brassó, Szeben, Medgyes, Szászsebes, Segesvár, amelyek rangban, tekintélyben és gazdagságban a magyar és székely városokat jóval felülmúlták. Mind a 3 nemzethöz tartoztak *szabad városai* (*civitates liberales*). A városi szabadság azt jelentette, hogy a város területén csak városi hatóság van és nincs más törvény, csak a városé. A szabad városokra az országgyűlés végzése csak kiváltságuk tiszteletben tartásával voltak érvényesek.⁶ Az ilyen városok *autonomiával* rendelkeztek és *immunitással*, azaz önkormányzati

Székbíró.

Ülnökök.

Falubíró.

A szász székek és szervezetük.

Királybírák.

Szászsispán.

Alsóbb tisztviselők.

A városok fajtái és szervezetük.

¹ A székelyek int. 40–41. l.⁴ A székelyek int. 25. l.² Sz. O. II. 183.⁵ E. O. E. II. 125.³ A székelyek int. 55. l.⁶ E. O. E. II. 63.

joguk volt és mentesek voltak minden idegen hatóságtól. A szabad városok, mint városi rend, résztvettek köveikkel az országgyűlésen is.¹ *Királyi városok*, kamarahelyek is voltak Erdélyben, amelyeknek az élére a fejedelem nevezett ki tisztségviselőket.² *Mezővárosokkal* is találkozunk.³ Ezeknek is volt önkormányzati joguk, de egyébként beletartoztak a megyébe.

Városbíró.

A város hatóságának élén a *bíró* állott, akit a polgárok vagy megbízottaik maguk közül választottak, de elsősegét adtak mindig annak, aki már esküdt volt. Józan élet, tekintély és némi vagyon voltak még a feltételek. A bírótól működése alatt feltétlen kifogástalan életmódot kívántak. Ha valami vétséget követett el, „írgalom nélkül kidobták,” állásától megfosztották. Ha azonban ok nélkül utasították ki, a tanácsnak kötelessége volt visszafogadni őt.⁴

Tanács.

A városbíróval egyidőben választották a *tanácsot*, a város tekintélyes, idősebb polgáraiból. A tanács rendszeren 12 tagú volt. Tagjai esküt tettek, hogy hívek lesznek a fejedelemhez és a városhoz; ezért esküdteknek (iurati) is nevezték őket.⁵ A tanács törvényhozó, végrehajtó és igazságosztó hatalom volt. A bíró a tanács tagjai közül egynek több munkát és szélesebb hatáskört adott. Ez lett a polgármester.

Polgármester.

A *polgármester* ekkor is nagy szerepet játszik. A szebeni polgármesterről tudjuk, hogy őt Ferdinánd erdélyi uralma alatt a király nevezte ki és tőle nyerte felmentését is.⁶

Külső tanács.

A szűkebb körű belső tanács mellett volt nagyobb, Szebenben pl. 100 tagból álló *külső tanács* is, az úgynevezett *electa communitas*. Némelykor, ha életbe vágó fontos kérdések eldöntésére volt szükség, a városi közgyűlésbe a polgárok összességét (*universitas*) meghívták.

Jegyző.

Szebenben látjuk a városi *jegyző* élénk szereplését. A jegyzőkönyveket, számadáskönyveket készítette és a tanácsnak jobb keze volt.⁷

A város pecsétje.

A városi tisztségviselők és a polgárok alkották együtt a várost, mint jogi alanyt, amelynek megszemélyesítője a *pecsét* volt. A száz városok régebben pecsételtek saját pecsétjükkel, mint pl. Kolozsvár, amely erre csak 1570-ben kapott János Zsigmondtól engedélyt.⁸

¹ E. O. E. I. 52. 54.

² E. O. E. I. 526. II. 81.

³ E. O. E. II. 118.

⁴ E. O. E. I. 412.

⁵ E. O. E. I. 563. II. 337.

⁶ E. O. E. I. 518.

⁷ E. O. E. I. 413.

⁸ E. O. E. II. 372.

A városok belső életének élénkítésére, az ipar és kereskedelem felvirágzására nagy befolyást gyakoroltak a *céhek*.¹ Szorgos működésükkel elősegítették a városok meggazdagodását. Sokszor fejedelmi kegy is hozzájárult ehhez. Példa erre Kolozsvár, amelyet Izabella, az íránta tanusított hűségért, *birtokokkal* jutalmazott meg.

Céhek.

Vagyon.

A városoknak nemcsak joguk és vagyonuk volt, hanem *kötelességük* és sok *terhük* is. Adót fizettek, katonát állítottak, háborús időben élelmet szolgáltattak², a környék védtelen lakóinak menedéket adtak.³ Ezzel a kötelességükkel szemben ismét azt a jogot élvezték, hogy kerített, kulcsos városaik falai közé akarataik ellenére semminemű hatalmat be nem bocsátottak.⁴ A sok belső egyenetlenkedés és külső támadás miatt mégis sokat szenvedtek. Lakosaikat gyakran foglyul ejtették, javaikat elhurcolták. Nem csoda tehát, ha folyton azon munkálkodtak, hogy magokat minél erősebbé tegyék.⁵

Teher.

Vallási tekintetben nagy szerepet vittek a szász városok, midőn védelmükbe vették a protestantizmust és megszilárdították annak állását Erdélyben.

A városok szerepe vallás és a politika terén:

A városok egymásközt barátságos *viszonyban* állottak és sűrűn érintkeztek. Pártállásukról, terveikről egymást követek útján értesítették. A szász városok titokban mindig Ferdinánd hívei maradtak, míg a magyarok jobban hajoltak János Zsigmondhoz.

A nyelvi és *nemzetiségi ellentét* legélénkebben nyilvánult Kolozsvár magyar és szász lakói között. A szászok többségben voltak és nagyobb hatalommal rendelkeztek, hiszen Zapolyai szász városnak nevezte Kolozsvárt. Az ellenségeskedés egy darabig csak lappangott, de később ki is tört és csak 1568-ban csillapodott le, amikor a tisztségeket és hivatalokat egyformán osztották meg a 2 nemzet között. A templom vagyonának kezelését és a város kulcsainak őrzését egy magyar és egy szász polgárra bízta. Magát a nagy templomot egyik évben a magyarok, másik évben a szászok használhatták; mindig az a fél, amelyik a plébánost választotta. Egyházi kettő volt, egy magyar és egy szász. A szegények városi kórházában a felügyelő is egyik évben magyar, másikban szász volt. A tanácsba is a két nemzetből választottak 50–50 tagot, akik azután kijelölték a 6 magyar és a 6 szász esküdtet.⁶

Nemzetiségi ellentét.

¹ E. O. E. I. 579. II. 213, 363, 368.⁴ E. O. E. I. 297.² E. O. E. I. 579.⁵ E. O. E. I. 74, 78.³ E. O. E. II. 325.⁶ *Teutsch*: II. 20–25., — *Jakab*: II. 130.

Közigazgatás
tekintetében
kiváltságos
területek.

Közigazgatás tekintetében *kiváltságos terület* volt *Fogaras vidéke* 64 faluval. Régi, fontos végvár és hatalmas királyi birtok volt. A mohácsi vész után Mayláth István és Nádasdy Tamás nyerték adományúl. 1542-ben a szultán Fráter Györgynek adta.¹ 1567-ben Békés Gáspár kapta meg János Zsigmondtól 30 ezer forint zálogösszeg fejében. Kiváltságát azonban már ezelőtt, 1561-ben elvesztette, amidőn is egyerlővé tették a megyékkel jog és kötelesség szempontjából egyaránt.²

Több kevesebb kiváltsága volt még *Szelestye és Kalotaszeg* járásoknak (*districtus*) és *Karánsebes* városának.³ Ebben bán, bíró és esküdtek vezették a kormányzati ügyeket. Ez alá tartozott 1563-tól fogva az addig kiváltságos *Micháld* község is.⁴

¹ E. O. E. I. 77.

² E. O. E. II. 197.

³ E. O. E. II. 62, 78.

⁴ E. O. E. II. 218.

II. FEJEZET.

Igazságszolgáltatás.

1. *Bírói szervezet.* Törvényhozás, a törvény alkalmazása. A) A szent-székek bíráskodási joga, ideje, szervezete. B) A világi bíráskodás helyei. a) A rendes alsóbbfokú bíróságok a magyar területen. A sedria szervezete és hatásköre. A székekelyek bírósága. A székgyűlés és szervezete. Az udvarhelyi főszék. A fellebbezés útja. A székelly ispán közgyűlése. A fellebbezés további útja. A szászok székgyűlésének szervezete. Szász nemzeti közgyűlés. A szászok igazságszolgáltatásának szabályozása. Városi bíráskodás. Földesúri bíráskodás. Kiváltságos helyek igazságszolgáltatása. b) Felsőbbfokú bíráskodás. Vajdai szék. Közgyűlés. A kapitányok congregatioja. Fráter György legfőbb bíró. Itélőszéke. Castaldo. A vajdák táblája. Ennek hatásköre. Az alvajdák törvényszékének hatásköre. Petrovics ideiglenes főbíró. A fejedelmi tábla szervezése. Tagjai. Rendes bírák. Itélő mesterek. Feladatuk és jövedelmük. Ülnökök és fizetésük. Közigazgató. Jegyzők. Superintendens. A tábla jövedelme. Meghívó a törvénykezésre. A tábla székhelye. A törvénykezés ideje. Nagyobb, kisebb nyolcadok. Sorrendjük és ennek változása 1571-ig. A nyolcadok elhanyagolásának orvoslása. Minden nemzet más időben tárgyal. A törvénykezés megszakítása. Törvényszünet. A tábla hatásköre. A perek osztályozása. Derék törvények. Rövid perek. Az országgyűlés mint bíróság. Hatásköre. A fejedelem, mint legfőbb bíró. Tanácsa. c) Rendkívüli bíróságok. Választott bírák. Tábori törvényszék.

2. *Permenet.* A sértett fél panasza. A sértő fél megintése. Az idézés fajai, eszközei, lefolyása. A hiteles hely jelentése. Ügyvédvállás. Az alperes elmaradása, késése. Kezesek közbelépése. Az alperes megjelenése. A per kikiáltása. A per nyilvános volta. A felperes előadása. Időhaladék kérés. Ennek jogos alkalmazása. Visszaélések. Vizsgálat és oka. Az alperes egyszerű kifogásai és válasza. Előzetes bizonyítás oklevelekkel és tudománvételrel. Az egyszerű tudománvételnél gyakorolt eljárás. Beszámolás. Köz-tudományszerzés módja. Tanúk gyűjtése, megválogatása. A vallomások érvénye. A tanúk előzetes megeskete. A tudakolók beszámolása a hiteles hely előtt. Helyszini szemle. Végbizonyítás elrendelése. Eskű és értéke. Eskütársak. Eskülevél. Az alperes kifogásai. Az ítélet kihirdetése. Perletétel. Az ítélet orvoslása: ügyvédi szó megvonása, tilalom, eltávolítás, visszaállítás, fellebbezés. A fellebbezés módja a megyék-nél, székellyeknél, szászoknál, a fejedelmi birtokokban. Fellebező levél kieszakölése. Az alsóbb törvényszék értesítése a döntésről. Perújítás. Végső ítélet. Az ítéletlevél kiváltása. Felmentés. Kiegyezés.

3. Az ítélet végrehajtása. Az ítélet érvénye. A megye és a felsőbb törvényszékek ítéleteinek foganatosítása. Kegyelem. Az ítélet végrehajtásánál irányadó elvek. Nyilvánvaló-, nemes-, és nem nemes gonosztevők büntetése; ennek módzatai. Tolvajok, aranycsempészek, rabló katonák és nemesek, erkölcs ellen vétkezők, bűnpártolók, orgazdák, adótolvajok, jogtalan vámszedők, árszabás ellen vétők, állampolgári kötelességek elmulasztói, lázadók, honárulók büntetése. Fogság. Birság; behajtói és élvezői.

1. Birói szervezet.

Törvényhozás.

A törvény alkalmazása.

Az országgyűlés egyik feladata az volt, hogy az igazságszolgáltatás rendszeres, akadálytalan menetéről gondoskodják és ennek biztosítására törvényeket hozzon. Magának u. i. senki sem oszthatott ítéletet, hanem magát, szolgálait, az ország törvényeihez kellett tartania.¹ Ezekben folytonos fejlődés, alakulás élt. Ezt a bíróságok mindig tekintetbe vették és a törvénykezés módjára azt a szabályt alkalmazták, amelyet a törvény időről-időre kijelölt.² E törvények alkalmazása az igazságszolgáltatásra az egyházi és világi törvényszékek feladatához tartozott.

A szentszékek bíráskodási joga.

Az egyházi törvényszékek, az u. n. szentszékek, az egyház jogai, kötelességei körül felmerülő kérdéseket döntötték el. *Birói joguk* a házassági, végrendeleti, uzsora, hűszegés, erkölcstelen élet miatt támadt perekben, az özvegyek és gyámoltalanok birtokügyeiben világiakra is kiterjedt.³ Világi törvényszékhez tartozó perekben azonban ítéletet nem mondhattak. Jogkörüket sokszor a világi bíróságok sértették. Ily sérelem orvoslására irányult 1555-ben az országgyűlés szigorú intézkedése, hogy a dézsmaügyekben többé senkit a vajdák elé ne idézhessenek, mert az egyházi adó miatt keletkezett perek régidőtől fogva kizárólag a a fehérvári püspöki helytartó elbírálása alá tartoztak.⁴ Az országgyűlés ugyanakkor a vajdahunyadi várnagy és a hunyadi nemesek között támadt viszály eldöntésével is egyházi hatóságot, még pedig az erdélyi püspököt bízta meg és a pereskedőket csak abban az esetben utasította a vajdák törvényszéke elé, ha a püspök nem tudna közöttük egyességet létrehozni.⁵

A szentszékek bíráskodási ideje.

A szentszékek a törvénykezést bizonyos meghatározott időszakokhoz kötötték, amidőn, ha háború, vagy más fontos ok nem akadályozta, szünet nélkül ítéleztek.

¹ E. O. E. II. 341.

² E. O. E. II. 349.

³ V. ö. Hajnik I. Magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és vegyesvárosi királyok korában 115. l.

⁴ E. O. E. I. 540.

⁵ E. O. E. I. 540.

A szentszékek *bíráskodását* a püspökök vagy helytartója vezette. A társbírátságot egyházi és világi ülnökök alkották. A fellebbezéseket előbb a kalocsai érsekhez, onnan a római szentszékekhez terjesztették fel.¹

A szentszékek bírói szervezete.

Míg a szentszékek az egyházi törvényeket illető, vagy a hitéletbe vágó ügyekben szolgáltattak igazságot, addig a világi törvényszékek csupán polgári viszonyokról szóló kérdésekkel foglalkoztak. Ha működésüket tekintjük, látjuk, hogy voltak *rendes* és *rendkívüli* bíróságok. Az előbbieket állandó számú bírákból alakultak, a törvényszabta időben gyűlést tartottak, amelyen minden eléjük terjesztett perben igazságot szolgáltattak. A *rendkívüli* bíróságok ellenben csak alkalomadtán és szigorúan korlátozott hatáskörrel szerepeltek.²

A világi bíráskodás helyei.

A *rendes* világi bíráskodás Erdélyben *nem* volt *egységes*, hanem önállóan alakult ki a magyar, a székely és a szász területen. Mindenütt volt alsóbb és felsőbb bíróság. Alsófoku volt a magyaroknál a megyei, városi, földesúri bíráskodás, míg a másik két nemzet székei szerint ítélkezett. Felsőbb bíróságok voltak a vajdai, később fejedelmi tábla, országgyűlés, a fejedelem és tanácsa, a székely ispán bírói közgyűlése és a szász nemzeti közgyűlés.

A *rendes* bíróságok.

Az *alsóbb fokúak* közül első helyen kell foglalkoznunk a megye bírói székével, a sedes iudiciaria-val, vagy röviden *sedria*-val.³ Ezt úgy Erdélyben, mint a Részekben a megyék székhelyén tartották. Szabad királyi város ily törvénykezési székhely nem lehetett, mert az a megyei hatóság alól kivett terület volt.⁴ A *sedriát* legalább kéthetenként a főispán hívta össze. *Tagjai* voltak: a fő- és alispán, a szolgabíró több-kevesebb megyebeli nemes bírótárs és a jegyzők. Midőn az elhatalmasodott gonosztevők megbüntetése nagyon sürgőssé vált, a megyegyűlésen minden főnemes, vagy tisztartója és valamennyi nemes is köteles volt megjelenni.⁵ A *főispán* úgy szerepelt, mint a megye főbírója. A *sedrián* ő elnökölt. Mellette voltak az *alispánok*. A *szolgabírákat*, amióta a nemesek a megye és közvetve az ő ítélkezésük alá jutottak, a nemesek bírónak is nevezték.⁶

A *sedria* szervezete.

A társbírátságot a 12 *esküdt* alkotta, akiket évenként a *sedrián* megjelent nemességből választottak.

¹ Hajnik : 118. 1.

⁴ E. O. E. II. 342.

² Békefi : Az igazságszol. tört.

⁵ E. O. E. II. 342.

³ E. O. E. I. 521.

⁶ E. O. E. I. 186.

Az írásbeli munkát a hites *jegyzők*, más néven a szék diákjai végezték.

A sedria
hatásköre.

A megyei törvényszék gyűlésének *időtartamát* az 1565. évi kolozsvári országgyűlés szabta meg, midőn a régi szokást megerősítve elrendelte, hogy két egész napon ítélkezzenek, a harmadikon pecsételjenek, mert az volt a panasz, hogy Bihar megyében a jámbor nemes nép nagy kárára, csak egy napon át ítélkeztek.¹

A megyei bírói szék *hatásköre* kiterjedt a megye minden nem kiváltságos tagjára. Elsőfokon a főispán felett is a megye hozott ítéletet.² A megye nemességének pereiben szintén ő volt a hivatott bíróság. Kitűnik ez abból, hogy midőn az országgyűlés a gonosztevők üldözésére külön törvényszéket rendelt, azt kikötötte, hogy ha a vádlott nemes ember, a sedria elé kell vinni, mert csak az ítélhet felette.³ Innen azután fellebbezhetnek a táblához, ahová a megyei törvényszék hatáskörét meghaladó nagyobb hatalmaskodások, kiváltság- és birtokperек is tartoztak. A megye fellebbező hely volt a területén tartott úriszék ítéletével szemben. A megyébe szökött jobbágyok ügyében, még ha a fejedelmi uradalmak fennhatósága alatt álltak is, első sorban a megyei ítélőszék döntött.⁴ Kivétel csak Déva és Görgény vára volt, melyeknek régi kiváltságuk engedte meg, hogy lakóiknak bírái a várnagyok és tisztek legyenek. A többi fejedelmi vár tisztviselőiről már az 1561-iki kolozsvári országgyűlés úgy intézkedett, hogy kisebb peres ügyekben a megye ispánja előtt álljanak törvényt.⁵ Ha pedig a megye ítéletével nem elégszenek meg, fellebbezzenek a fejedelmi táblához. Ezt a végzést a rendek kérésére ismételten megerősítették, vagyis a fejedelmi jószágokat egyenlőkké tették a megyékkel.⁶

Megyei ítélkezés alá tartoztak részben a szászok is, meg a törvénysértő királybírák is. Utóbbiak tehát ugyanolyan elbánás alá estek, mint a főispánok. A megye ítélete ellen azonban nem a táblához, hanem a fejedelemhez fellebbezhettek.⁷ Általában megyei ítélet alá tartoztak az 50 frt-nál kisebb értékű perek, amelyekben fellebbvitelnek nem volt helye.

A székelyek
székgyűlése.

A *székelységnek* területi felosztás alapján szervezett külön *bírósága* volt. Székgyűlés volt ez, amelyen eleinte mind a három rendbeli székelység megjelent, később mint-

¹ E. O. E. II. 291.

⁵ E. O. E. II. 196.

² E. O. E. II. 125.

⁶ E. O. E. II. 231.

³ E. O. E. I. 306.

⁷ E. O. E. II. 125.

⁴ E. O. E. II. 63, 197, 224.

hogy ez igen nehézkesen ment, a harmadik rend el-elmaradozóit, mignem a főnép és lófők ki is záriák azt a tanácskozásból. A XV. század közepe táján alakult át a székgyűlés esküdtszékké azzal, hogy székenként 12 kiváló és tekintélyes esküdtet választottak a székbíró és királybíró mellé azzal a meghagyással, hogy a törvénytapon mindent, ami a széken belül történt és ami a széket és a közérdeket sértette, bíraskodás tárgyává tehessenek.¹ A gyűlést a királybíró hívta össze, s a megjelenés kötelező volt. Az 1562-i végzések szerint a székgyűléseken mind a két királybíró, vagy legalább egy-egy tartozott megjelenni. A törvény azonkívül újból elrendelte, hogy a 12 *ülnök*, szintén részt vegyen az ítélkezésben. Az országgyűlés feladatukká tette a tárgyalás csendes, méltóságos lefolyásának ellenőrzését; esküvel kötelezte őket, hogy részrehajlatlanul csakis az isteni és emberi törvényekre és lelkiismeretük szavára hallgatva ítéljenek.² Gondoskodott a törvény esküdt *jegyzőkről* is, akik a peres felektől fizetésben részesültek munkájukért.³ Az ilyen képen szervezett székbíróságoknak a törvény szigorúan meghagyta, hogy üléseiket *15 naponként* tartsák meg, mert törvénytisztogatás nélkül közbéke nem állhat fenn.⁴

A rendes székbíróságok felett állott a 4 első osztálybeliből és 13 lófőből álló *udvarhelyi* úgynevezett *főszék*, amely a székeleknek elsőfokú fellebbezési bírósága volt.⁵ A székeleket egyenesen a felső törvényszékekhez nem lehetett idézni, hanem előbb mindenkit a maga széke elé. A 3 frt-nál kevesebb értékű perekben a szék hozta meg a végső ítéletet. Ezenfelül a főszékhez tették át ügyüket, innen pedig a székelek ispánjához, vagy a fejedelemhez vihették.⁶

Az udvarhelyi főszék.

A *székely ispán* évenként egyszer szent György és pünkösd között 15 napig tartó egyetemes törvényszéket (*judicium generale*) tartott minden egyes szék számára. Ezek ilyenkor 12 tagból álló társbíróságot rendeltek mellé.⁷ Ha az egész székeletet érintő közös ügyet kellett elintézni, összeült a nemzetgyűlés. Résztvett rajta mind a három rend, de csak a főnépnek és a lófőknek volt ott beleszólásuk, a tulnyomó számban levő köznép csak a közvélemény képviselője gyanánt szerepelt. E gyűlést rendszerint az udvarhelyi szék kapitánya hívta össze, s ő elnökölt rajta, de össze-

A székely ispán közgyűlése.

¹ Sz. O. III. 142. I.

⁵ Sz. O. II. 13, 120, 204.

² E. O. E. II. 204.

⁶ Sz. O. III. 88.

³ E. O. E. II. 205.

⁷ Sz. O. II. 126.

⁴ E. O. E. II. 337.

hívhatta a székely ispán, vagy a királyi biztos is. A nemzetgyűlés végérvényesen ítélkezett a politikai bűnösök felett, s még a király sem változtathatta meg döntését, tehát egyenlővé tették jogát a királyéval. Ilyen nemzetgyűlésen foglalták írásba 1555-ben az igazságszolgáltatásra vonatkozó, szokásjogon alapuló törvényeket.¹

A fellebbezés
további útja.

A székelyek szerették volna kivinni azt, hogy a *vajdák*, mint a fejedelmi hatalom birtokosai, semmiféle perükben maguk elé ne idézhessék őket. A vajdák beleegyeztek a dologba, ha a közszékelyek egymás közt támadt peréről lenne szó, de kikötötték, hogy ha a főnép közül vétene valaki a köznép ellen, a bűnöst továbbra is a vajdák színe elé kell idézni.² Később a szokásjog úgy változott, hogy ily esetben a megbántott személyek panaszt tettek a királybíráknak, ezek jelentették a dolgot a *közügyigazgatónak*, aki a bűnöst a fejedelem elé idézte. Az örökölt birtokperekben, mielőtt a birtok értéke meghaladta a 3 frt-ot, egyenesen a *fejedelemtől* kérhettek ítéletet.

A *székely városoknak* saját bírói szervezetük volt a városbíróval élükön. Innen Udvarhelyszékre, a székelyispánhoz, végül a királyi kuriához fellebbezhettek. A fellebbezés okozta sok huza-vona megszüntetésére János Zsigmond megengedte egyes városoknak, hogy ügyüket egyenesen a királyhoz fellebbezhessék.³

A szász
székgyűlések
szervezete.

A *szászok bíráskodása* a székelyekéhez hasonlóan fejlődött. Náluk is voltak *székbírák* és minden szék élén egy-egy *királybíró*. Ha ez a fejedelem, vagy az ország szolgálatában foglalatoskodva bírói teendőit nem végezhetette el, helyettest állított maga helyett.⁴

A fontosabb pereket az időnként összeült *székgyűlés* intézte el. Tagjai voltak a királybíró, székbírák, *esküdt ülnökök*; az utóbbiakat senatoroknak is nevezték, ami itt előkelőséget jelent. Oly székben, amelybe nagyobb város is tartozott, a székgyűlés tagjai sorába belépett a *polgármester* is. A királybírói tisztelet és a polgármesteri hivatalt sokszor egy ember viselte.

A szász nemzeti
közgyűlés.

A székgyűlések felett állott a 7 szász szék együttes gyűlekezete az u. n. *szász nemzeti közgyűlés*, amely állandóan Szebenben székelt. Feje a szebeni királybíró volt, aki így mint az egész szász nemzet feje szerepelt. A gyűlésen

¹ E. O. E. I. 543. — Sz. O. II. 119.

³ E. O. E. II. 80. — Sz. O. II. 157.

² E. O. E. I. 543.

⁴ E. O. E. II. 214.

résztvettek az összes polgármesterek, királybírák, székbírák és esküdtek.

Igazságszolgáltatás szempontjából a szász polgárok különös kiváltságára vall egy 1542-ben hozott törvénycikk, amelynek értelmében a szászt csakis az uralkodó vagy helytartója parancsára lehetett elfogni.¹ A szászok egymásközt támadt perében, úgyszintén a nemes és szász között felmerülő ellentétekben elsősorban a szász székbíró ítélkezett.² A székbírónak ez a működése azonban csupán szokásjogon alapult. Ezért a magyar nemesek nem szívesen engedelmeskedtek neki. Ebből azután sok egyenetlenkedés támadt, míg törvény nem *szabályozta* a két nemzet peres ügyeinek elintézési módját. Eszerint ha a szásszal szemben a nemes, vagy jobbágya volt a felperes, akár falusi lakos, akár városi polgár volt is a szász, az ügy a székbíróhoz tartozott. Ez azután köteles volt egy napot kijelölni és azon, tanácsa meghallgatásával a peres felek között igazságot tenni. Ha a felek az ítélettel nem elégedtek meg, a székbíró kiállította fellebbező levéllel Szebenbe, a szász gyűlés elébe vihették panaszukat, amely a két fél jelenlétében minden más per előtt megítélte a fellebbezést, sőt ha a perlekedők közül valamelyik hatod-napra sem jelent meg, úgy is törvényt hozott felette.³ Megtörtént, hogy a felek még a százság ítéletét sem találták jogosnak; ilyenkor a fejedelmi tábla döntött.⁴

A szászok igazságszolgáltatásának szabályozása.

Másképp állott a dolog, ha a szász perelte be a nemes jobbágyát, vagy szolgáját. Ekkor egy szolgabíróval felszólította a földesurat, hogy jobbágya ügyében ítélkezze. A nemes kijelölt egy napot és azon a szolgabíró jelenlétében ítéletet hozott. Ez ellen a szász a megyéhez, innen a felek bármelyike a táblához fellebbezhetett. Az úriszék kihagyásával, ugyanolyan úton ment végig a per, ha nemes ember volt az alperes.⁵

A királybírák felett épúgy, mint a székelyeknél, a vármegye hozott ítéletet, amely ellen szintén a táblához lehetett fellebbezni.⁶

A városoknak Erdélyben éppen úgy mint Magyarországon külön bíráskodási szervezetük volt. A városbíró volt a feje, aki az ülnökökkel vezette a tárgyalást és a város kiváltságainak szemmeltartásával döntött a polgárok pereiben.

Városi bíráskodás.

¹ E. O. E. I. 170.

² E. O. E. I. 299.

³ „Non obstante absentia partis alterius.” E. O. E. II. 314.

⁴ E. O. E. II. 314.

⁵ E. O. E. II. 313.

⁶ E. O. E. II. 125.

A város területén lakó nemesség és jobbágyság csak kivételes ügyekben tartozott a város bírói hatáskörébe.

Falusi bíró.

A jobbágyság bírója a földesúr volt, aki azonban jogának gyakorlását tisztartóira és jobbágyság falvának bírójára is ráruházhatta.¹ A *falusi bírót* a község választotta. Szerepe a nyilvános gonosztevők üldözésénél és a szökött szolgák büntetésénél nyilvánult a legnagyobb mértékben.²

Földesúri
bíráskodás.

A *földesúr*, noha bírói hatalmát nagy részben másokra ruházta, egyes esetekben maga szolgáltatott igazságot. Ha szökevény szolgáját nem magán birtokban, hanem nyilvános helyen fogták el és erről őt értesítették, azonnal ítélték felette. A birtokán élő gonosztevőket megbüntette; ha saját jobbágyságai voltak azok, felakasztatta és a vagyonukat elkoぼzta. Minden fellebbezés kizárásával eleget tett a vajdák képviselőire panaszkozó jobbágyságainak.³ Nem ő maga ítélt, hanem az *úriszék*, amelynek tagjai rajta kívül néhány megyebeli jobbágyság, vagy ha a felperes nemes volt, néhány nemes bírói társ voltak. A földesúr jobbágyságának nemcsak szigorú bírója, hanem pártfogója is volt, aki nagyon sok esetben védelmébe vette őt és megakadályozta a törvény sújtó ítéletének végrehajtását.⁴

Kiváltságos
helyek igazságszolgáltatása.

A rendes bírói eljárás alól kivétel volt két kamarai birtok: *Déva* és *Görgény* vára, amelyek felett a fejedelem ítélt.⁵ A többi vár ispánjai és tisztartói egyébként hatalmaskodásaikért a táblán számoltak be.

Az 1566-ik évi szebeni országgyűlés végzéseit foglalkoztatta *Fogarás* földjének kiváltságos bíráskodásával. A bennlakók eddigi szokásait nem változtatták meg; a területen kívül lakókkal folytatott pereskedésben azonban új módot rendeltek el,⁶ hangsúlyozva, hogy a főispánok és alispánok Fogarason kívül is elfoghatják és büntethetik a gonosztevőket. Aki őket ebben megakadályozná, azt a fejedelmi udvarba idézve, az eddigi végzések szerint büntethetik.

Az általános szokásjogtól eltérő kiváltsága volt *Micháld* községnek, amely egyéb ügyeiben is a báni hatalom alá tartozott és pereit is a karánsebesi bánhoz fellebbezhette.⁷

A fejedelem Erdélyben néhány birtokot a *moldvai vajdának* engedett át. Ennek *tisztartói* igazságszolgáltatás tekintetében a hazai törvényeknek engedelmeskedtek.⁸

¹ *Hajnik*: 101. l.

² E. O. E. I. 544.

³ E. O. E. I. 88, 186, 533, 544.

⁴ E. O. E. I. 88.

⁵ E. O. E. II. 225.

⁶ E. O. E. II. 323.

⁷ E. O. E. II. 218.

⁸ E. O. E. II. 106.

Erdély politikai önnállósulása a *felsőbbfokú bíráskodás* terén újításokat vont maga után. Addig annak a feje a vajda, vagy helyettese, az alvajda volt, akik bírótársakul néhány nemest vettek maguk mellé és ezekkel együtt alkották a *vajdai széket* (sedes, tribunal). A fontosabb ügyeket azonban a *vajdai közgyűlés* intézte el. Ezt a vajda, vagy alvajda egy, két, de rendszerint a 7 magyar megye összes nemessége és különböző rendű lakosai jelenlétében tartotta.¹

Felsőbbfokú
bíráskodás.

Vajdai szék
és közgyűlés.

Ily viszonyok állottak fenn 1540-ben is. Ekkor a vajdákat meghagyva hatáskörükben *kapitányokká* választották és csak azt az egyet kötötték ki, hogy fontosabb ügyekben, pl. ha valaki külföldiekkel tárgyal a trón betöltéséről, a főurak, nemesek, székelyek és szászok jelenlétében, az *általános közgyűlésen* (congregatio generalis) döntsenek.² 1541-ben Mayláth, majd Bornemissza Pál kezében volt a főbírói hatalom, míg azt tőle 1542-ben Fráter György át nem vette. Gyakorlására külön jogcímet is nyert 1544-ben a tordai országgyűlésen, amelyen Izabella őt a rendes bírák fejéül, *legfelsőbb bírónak* nevezte ki. E hivatalában tehát az uralkodó hatalmától függött. Távollétében helyettese a vicehelytartó volt.³ Ezzel és a társbírákkal együtt *ítélőszéket* is tartott.⁴ E törvényszék Erdély minden lakója részére igazságot szolgáltatott, ítéletét végre is hajthatta, de csak az ország régi törvényeinek és szabadságainak megőrzésével. A hozzá intézett fellebbezéseket és perátételeket is elintézhette. Ítélete ellen, ha az becsület-, fej- és jószágvesztésről szólt, a királynő tanácsához lehetett fellebbezni.

A kapitányok
congregatioja.

Fráter György
mint legfőbb
bíró.

Fráter György
ítélőszéke.

Fráter Gy. halála után *Castaldo*, Ferdinánd helytartója gyakorolta a bíráskodás jogát. Az 1552-iki tordai országgyűlés megerősítette jogkörében, de egyúttal azt kívánta tőle, hogy a melléje rendelt tanácsosokkal együtt ítélezzék.⁵

Castaldo.

Ferdinánd Castaldo mellé, majd távozása után helyébe is *vajdák* nevezett ki és ezzel igazságszolgáltatás tekintetében felújította az 1541 előtti állapotokat. A *vajdák* csak együttesen tarthattak törvényszéket a *vajdai táblán*. Ha pedig azon személyesen nem jelenhettek meg, az alvajdák és az ítélmester voltak helyetteseik.⁶ A vajdák jelenlétében azonban régi szokás szerint – az alvajdák nem elnökölhettek a törvényszéken,⁷ amelynek *tagjai* voltak még az ülnökök, akiket a vajdák választottak és a kincstár fizetett. Nem kívánhatták

A vajdák
táblája.

¹ *Hajnik*: 121–122. l.

⁵ E. O. E. I. 410.

² E. O. E. I. 40, 41.

⁶ E. O. E. I. 495.

³ E. O. E. I. 296.

⁷ E. O. E. I. 502.

⁴ E. O. E. I. 325.

ugyanis lölük, hogy saját költségükön éljenek, midőn az országnak szolgálatot tesznek. Hivataluk elvállalásakor a megyéjükben, vagy akik ott elmulasztották, a vajdák előtt megesküdtek, hogy lelkiismeretesen fognak munkálkodni.¹ A vajdák törvénykezési helyéül az országgyűlés Tordát és Marosvásárhelyt jelölte ki olyképen, hogy Szent Mihály nyolcadán Tordával kezdjék és váltogatva tartsák azt mindkét helyen. Évente háromszor: szent Mihály, újév és pünkösd ünnepeitől számított egy-egy hónapig.

A vajdák
táblájának
hatásköre.

A vajdák *hatásköre* kiterjedt mindazokra az ügyekre, amelyeket eddig a helytartó intézett el. Pl. az igazságtalanul bíraskodó székbírák és megyeispánok felett ők hoztak ítéletet.² 1544-ben Ferdinánd arra is felhatalmazta vajdáit, hogy a békezarókat méltányos büntetéssel sújtsák, úgyszintén azokat is, akik személyesen vagy levél útján külföldiekkel érintkeznek. A hatalmaskodók megfenyítése is a vajdák feladata volt.³ Még a hunyadmegyeiek hatalmaskodási pereiben is a vajdákat ruházta fel bírói hatáskörrel, noha szokásjog szerint az alvajdák törvényszéke volt Hunyad megyének illetékes felsőbb bírósága.⁴ Ugyanakkor bíraskodásukat az egész nemességre kiterjesztette, de tiszteletben tartotta annak ama kiváltságát, hogy a nagyobb hatalmaskodás 5 esetén⁵ kívül a vajdák elé idézni nem lehet; a megyeispánokat is csak az 50 frt-ot meghaladó értékű perekben.⁶ A székelyek közül csak a főnép és a lófők és azok is csak akkor tartoztak bírói hatalmuk alá, ha a köznepet sanyargatták.⁷ A szászok felé egyáltalában nem terjedt ki a vajdák bírói joga. Fellebbezéseiket a vajdai szék kikerülésével egyenesen a magyar királyhoz küldték. Egyébként a vajdák székéről a király elébe csakis a becsület- és fejvesztésről szóló, azaz a 200 frt. értékű pereket fellebbezhették.⁸

Az alvajdák
törvényszékének
hatásköre.

Az *alvajdák törvényszéke* önállóan is szerepelt. 1555-ig elébe tartoztak a hunyadmegyei hatalmaskodások.⁹ Ha nemes ember nemest személyében vagy vagyonában megsértett és az erőszak 50 frt-nál többre rúgott, a megyéből az alvajdák nyolcados törvényszéke elé fellebbezték az ügyet. Innen az országgyűlés elé tették át, de ott nem a rendekből alkotott törvényszék, hanem a gyűlés befejeztével az alvajdák hozták meg a végső ítéletet.¹⁰

¹ E. O. E. I. 495.

³ E. O. E. I. 526, 542.

² E. O. E. I. 390.

⁴ E. O. E. I. 516.

⁵ Invasio domorum nobilium, detentio, verberatio, vulneratio ac interemptio nobilium.

⁸ E. O. E. I. 496.

⁶ E. O. E. I. 542.

⁹ E. O. E. I. 541.

⁷ E. O. E. I. 543.

¹⁰ E. O. E. I. 521.

A vajdák és alvajdák bírói működése 1556-ban véget ért. Ekkor rövid ideig *Petrovics*,¹ majd a novemberi országgyűléstől kezdve János Zsigmond, illetőleg gyámja, *Izabella* lett Erdély legfőbb bírója. Az igazságszolgáltatás módja ez időtől fogva rendszeres és állandó alakot öltött. A fejedelmi tábla megalakult, az országgyűlés és a fejedelemnek, mint legfőbb bírónak tanácsa is megkezdte működését.

Petrovics
ideiglenes
főbíró-sága.

Ezek közül legszélesebb működési kör a *táblának* jutott, amely a vajdai törvényszékből fejlődött a magyar királyi tábla mintájára és rendes szervezete az 1556. évi kolozsvári országgyűlésen alakult ki.² *Tagjai* voltak: a fejedelem, akinek külön helye volt a törvényszéken és az ország fő-, vagyis rendes bírái.

A fejedelmi
tábla szerve-
zése és tagjai.

Rendes bírák voltak azok, akiknek joguk volt bármely ügyben bíraskodni. Magyarországon ilyenek voltak: a nádor, az országbíró és a titkos kancellár.³ Erdélyben nádor nem volt. Az országbíró működésével is csak Fráter György alatt találkozunk.⁴ Szükség volt tehát bírákra és ezért az országgyűlés 1566-ban a kancellárt is ily rendes bírói működéssel látta el. Ítélmestereket, ülnököket és közügyigazgatót is választott,⁵ azonkívül minden ítélmester mellé egy-egy írnokot. A rendes tagoknak meghagyta, hogy világi vagy egyházi jogot értő tekintélyeket is hívjanak meg a tárgyalásra.

Rendes bírák.

Az *ítélmestereket* a fejedelem nevezte ki, még pedig egyet a magyar részek lakói, egyet az erdélyiek részére. Minthogy a tábla hatásköre a Részekre is kiterjedt, törvénykezését csak e kettő jelenlétében lehetett megtartani.⁶ Hivatalukat a fejedelem kegyelméből állandóan viselték. Földvári Bálintot és Mekcsei Lászlót, Izabella 1558-ban nevezte ki, s 1564-ben még ítélmesterek voltak.⁷ Az egyetértés azonban nem volt tartós közöttük. 1564-ben Mekcsei panaszt tett az országgyűlésnek, hogy társa a Szigeti Pál és Köpeczi Márta féle pernek ítéletlevelében — noha arra semmi oka sem volt, — róla oly dolgokat írt, amelyek becsületét és hivatalának méltóságát egyaránt sértik. Az országgyűlés közbenjárását kérte emiatt a fejedelemnél, hogy őt továbbra is tartsa meg tisztségében. Az ítélmester volt a per lelke. A periratokat, ítéleteket ő szerkesztette, innen kapta nevét.⁸ Sokszor egyéb *feladatot* is tűztek ki

Ítélmesterek.

Az ítélmesterek
feladata.

¹ E. O. E. I. 547.

⁵ E. O. E. II. 58.

² E. O. E. II. 58.

⁶ E. O. E. II. 99.

³ *Hajnik*: 46. l.

⁷ E. O. E. II. 225.

⁴ E. O. E. I. 165.

⁸ *Békefi*: Igazságszolg. tört.

Az ítélőmester
jövedelme.

előbe. Pl. 1560-ban Mekcsei, az erdélyi ítélőmester szerepelt a medgyesi hitvitában.¹ A 1556. évi szászsebesi országgyűlés intézkedett az ítélőmester *fizetéséről*. Elrendelte, hogy a fejedelmi kincstárból megszabott jövedelme legyen,² mert a tábla jövedelméhez nyúlnia ezután sem lesz szabad. Mikor ezt a végzést hozták, még csak egy ítélőmester volt. 1558-ban, midőn a fejedelem kettőt nevezett ki, úgy intézkedett, hogy a jövedelemre nézve egymás között egyezzenek meg. A pecsétet szerezzék vissza a vajdától és használatáról szintén együtt határozzanak.³

Ülnökök.

A fejedelmi tábla társbíróságának tekintélyes részét a főpapok, főurak és köznemesek közül választott esküdt *ülnökök* alkották. 1557-ben panasz merült fel, hogy a törvényt nem ismerő ítélőmesterek és ülnökök hanyagsága folytán sok jogtalanság történt.⁴ Ezért a fejedelem e tisztségekre ezentúl csakis törvényt és szokást ismerő egyéneket nevezett ki. 1558-ban az erdélyiek közül nyolc jogtudós embert és a magyarok részéről is többet jelölt ki. A folytonos tárgyalás alá tartozó perek könnyebb elintézésére elrendelte, hogy az esküdt ülnökök közül 6, 5, vagy 4 felváltva állandóan jelen legyen az ítélőmesterek mellett a fejedelmi udvarban.⁵ A következő esztendőben a Részekben lakó urak is kérték a fejedelmet, hogy törvényszékeket érdemes, tekintélyes, jogtudós és igazságkedvelő egyénekkel díszítse fel.⁶ Az ülnökök is rendes *fizetést* kaptak. A fejedelem gondoskodott róluk, hogy ne hiányozzanak az udvarból, vagy ott ne hagyják a törvénykezést,⁷ mert nélkülük a tárgyalást megkezdeni, vagy folytatni nem lehetett.

Az ülnökök
fizetése.

Közügy-
igazgató.

A tábla résztvevő tagjaihoz tartozott a fejedelmi kincstár *jogügyeinek igazgatója* (director causarum publicarum et fisci regii), akit a rendes bírák közé sorolhatunk. Ugy tekintethetjük őt, mint a fejedelem felhatalmazott ügyvédjét. Mégsem a fejedelem nevezte ki őt, hanem az országgyűlés választotta tagjai közül.⁸ *Fizetését* a kincstárból kapta.⁹ Működése természeténél fogva a *jogtudományban jártasnak* kellett lennie.

Jegyzők.

A fejedelmi tábla működésében fontos szerep jutott a *jegyzőknek* is. Noha alsóbb rangú tisztviselők voltak, azért jogi tudást megkívántak tőlük, mert okleveleket és jegyzőkönyveket írtak. Fizetésük naponként 12 dénár volt.¹⁰

¹ E. O. E. II. 187.

² E. O. E. I. 572.

³ E. O. E. II. 99.

⁴ E. O. E. II. 74.

⁵ E. O. E. II. 107.

⁶ E. O. E. II. 116.

⁷ E. O. E. II. 107.

⁸ E. O. E. II. 73.

⁹ E. O. E. II. 58.

¹⁰ E. O. E. II. 356.

A tábla tagjainak száma 1558-ban megszorodott, amennyiben szükségessé vált egy *superintendens* (felügyelő) választása. Általános volt ugyanis a panasz, hogy zúgás, heves szóviták és féktelen közbekiáltások zavarták meg a törvénykezés menetét. Emiatt a fejedelem most egy jogtudós, tekintélyes férfit állított a törvénykezés élére, hogy a tárgyalás a fejedelem méltóságához illő tisztelettel, komolysággal folyjék le. *Feladatává* tette, hogy a tábla jövedelmét beszedje, abból az ülnököket kifizesse, a maradékot pedig a kincstárba juttassa.¹ A *tábla rendes jövedelme* a birságokból és a periratok, különösen az ítéletlevelek megváltásából folyt be.

Superintendens.

A tábla jövedelme.

A táblának a fejedelmi udvartól távol élő tagjait a törvénykezés helyéről és idejéről *meghívó-levélben* értesítették. A meghívottak tartoztak az ítélezésre kitűzött időben büntetés terhe alatt *pontosan megjelenni*.² A meghívókat a megjelenésre kitűzött idő előtt 20 nappal állították ki és küldték szét. A *tábla székhelye* a fejedelmi udvarban volt. Egyébként ott tartotta ülését, ahol a fejedelem óhajtott: 1553-ig Tordán, ettől fogva felváltva itt, Marosvásárhelyt, majd Gyulafehérvárott.³

Meghívó a törvénykezésre.

A tábla székhelye.

A törvénykezésre kitűzött *időszakok a nyolcadok* (oktávák) voltak. Nevüket ama régi szokásból őrizték meg, hogy a törvénykezéseket mindig valamely nagyobb ünnep nyolcadik napján kezdték meg. A XV. században a nyolcadok kezdete már nem esett össze az ünnepeket követő nyolcadik nappal, hanem attól eltávolodott, de az elnevezések azért továbbra is megmaradtak. Volt farsangi nyolcad (vizkereszt után) böjti (húshagyókedd után) — husvétutáni, másképen szent. György-napi — pünkösd utáni, másnéven szent. Jakab-napi, István király-napi, szent. Mihály és végre szent. Márton-napi nyolcad. Az erdélyi fejedelmi tábla a vajdai törvényszékből fejlődött, tehát a törvénykezési időre vonatkozó szokásokat is attól vette át és minden pert a megállapított nyolcadon ítél meg.⁴ A vajdai táblának 1498 óta 4 nyolcada volt. Ezek közül a vizkereszt és a szent. Jakab-napi nagyobb, a szent. György- és szent. Mihály-napi pedig kisebb nyolcadok voltak. *Nagyobb nyolcadnak* (iudicium integrum sive magnum) azért nevezték, mert oly ügyeket tárgyaltak rajta, amelyeknek befejezésére egy törvénykezési időszak nem volt elegendő, vagyis az úgynevezett hosszú pereket (longae

A törvénykezés ideje.

Nagyobb nyolcadok.

¹ E. O. E. II. 97.

² E. O. E. I. 390.

³ E. O. E. II. 549.

⁴ E. O. E. II. 322.

litis causae.) Az így tárgyaláson a tábla minden tagjának jelen kellett lennie, ezért ezt egyetemesnek (generale) is nevezték. A *kisebb nyolcadokon* (brevia iudicia) a rövid folyású perekkel (brevis litis causae) foglalkoztak, vagyis azokkal, amelyeket egy törvényszak alatt el kellett intézniök. Ilyenkor a tábla tagjainak teljes számú megjelenése nem volt kötelező. A kisebb nyolcadok helyébe időnként az állandó, *folytonos* (continue) *törvénykezés* lépett, amely a pereket az idézéstől számított 15-öd, vagy 32-ed napon bármikor megkezdte.

Kisebb
nyolcadok.

A nyolcadok
sorrendje és
ennek változása
1571-ig.

A *nyolcadok sorrendjét* és idejét az országgyűlés mindig előre meghatározta úgy, hogy az idéző levélben már csak a megfelelő napra (ad terminum competentem) hívták a feleket.¹ A törvénykezési idő tartamát és a nyolcadok számát azonban folyton változtatták. 1553-ban 3, 1554-ben 4 egyhónapos, 1556-ban 2 60 napos, később ismét 50 és 30 napos nyolcadjuk volt a Részekben lakóknak. Az erdélyieknek a szt. György és szt. Mihály-napi nyolcadjuk ez időben 40, majd 32 napig tartott. A székelyek előbb Szt. György-naptól pünkösdig, később bőjt 2-ik vasárnapjától és augusztus 1-től 30—30 napig ítéleztek. Aratás miatt szeptember 8-ára halaszthatták az utóbbi terminust. Sok cserélgetés, összevonás után 1566-ban a törvénykezés rendjét a következőképpen állapították meg: a Részekben lakók Szt. Györgytől 30 és Szt. Lukástól 44 napig az erdélyiekkel együtt, a székelyek ellenben vizkeresztől és június 1-től 30—30 napig külön törvénykezzenek.² Az erdélyi és a Részekben lakó urak nyolcadján elébb az erdélyiek ügyét tárgyalták 15 napig és csak aztán került a sor a magyarokéra. Végre is törvénykezésüket egészen külön vá'asztották. Az eddig közös nyolcadokon 30—30 napig ezután az erdélyiek pereltek, a magyarok pedig külön, bőjt második vasárnapjától és Erzsébet napjától ugyanannyi ideig. A *törvénykezés rendjének egyszerűsítésére* irányult az országgyűlés 1570-ben tett intézkedése, hogy t. i. a magyaroknak, erdélyieknek és székelyeknek csak egy-egy nyolcadjuk legyen, de az — a vasárnapokat bele nem értve — 40 napig tartson. Az erdélyieké Szt. György, a Részekben lakóké Szt. Lukács, a székelyeké pedig vizkereszt nyolcad napján kezdődjék.³

A nyolcadok
elhanyagolásá-
nak orvoslása.

Ez az új rend káros *következményekkel* járt. A hatalmaskodó főurak garázdálkodásai még nagyobb mérvben elszaporodtak. A sok panaszra a hatalmaskodások megítélé-

¹ Hajnik: 213. l.

² E. O. E. II. 322.

³ E. O. E. II. 371.

sével a *kisebb nyolcadokat* is megbízták, vagyis ezeket a pereket is az úgynevezett rövid perek közé sorolták. A rövid perek tárgyalását u. i. az idézéstől számított meghatározott idő elteltével azonnal meg lehetett kezdeni. A törvénynek e kedvező intézkedésével szemben a tábla azt a *visszaélést* követte el, hogy nem bíraskodott minden törvénykezésre szánt napon, amivel a peres feleknek hiábavaló költséget okozott. Ez a visszaélés különben már régibb keletű. A marosvásárhelyi országgyűlés 1549-ben ennek a megszüntetésére rendelte el, hogy a rövid pereket 4 nyolcadon át 15–15 napig okvetlenül tárgyalják és a törvénykezést még akkor is kezdjék meg, ha 3 vagy 4 hivatalos táblai tag távolmarad.¹

A törvénykezési nyolcadok elhelyezéséből kitűnik, hogy 1556-tól fogva a *három nemzet* más és más időben kereste igazságát a tábla előtt. Kivétel csak az újabb hatalmaskodási-,² a fellebbezett-, a becsület- és főbenjáró pereknél volt, mert ezeket bárki érdekében, bármelyik nyolcadon megítélhették.³

Minden nemzet más időben tárgyal.

A törvényszéket a kijelölt határnaptól kezdve *egyfolytában* tartották. A *vasár- és ünnepnapokra* a tárgyalás menetét felfüggesztették. A törvény maga a vasárnapon kívül csak a három sátoros ünnep 2, avagy 3 napján tiltotta a törvénykezést; szokás szerint azonban nem tárgyaltak, sőt nem is idéztek újév, vízkereszt, áldozó csütörtök, úrnapja, Péter-Pál, Szent István, mindenszentek és Boldogasszony 5 ünnepén, úgyszintén Szt. János-napján sem. A törvényszava csak azért nem nyilvánította valamennyit törvényszüneti napnak, mert nem akarta hátráltatni a törvénykezés amúgy is lassú menetét.⁴ A nyolcados törvényszék üléseit nem lehetett megtartani akkor sem, ha ugyanakkor *országgyűlés volt*. Ezért midőn a nyolcadok pontos megtartását hangsúlyozták, egyúttal arra kérték a fejedelmet, hogy ha csak lehet, a törvénykezés ideje alatt ne tartson országgyűlést.⁵ 1557-ben a nagyobb perek elintézését a beállott *aratás* akadályozta meg.⁶ Nem lehetett a bíraskodást folytatni *háború* idején sem, mert „a fegyverzaj alatt elnémult a törvény szava.” 1551-ben Fráter György megöletése akasztá meg a törvénykezés rendes menetét, melyet csak az új erdélyi vajda bejövetelekor kezdhettek el újra.⁷ 1554-ben, mikor a 2 vajda hadfelkelést hirdetett, egyúttal felfüggesztette a törvénykezést a háború

Törvényszünet.

¹ E. O. E. I. 295.

² E. O. E. II. 288.

³ E. O. E. I. 542.

⁶ E. O. E. II. 80.

⁵ E. O. E. II. 355.

⁷ E. O. E. I. 390.

⁴ *Dósa*: Jogt. III. 67.

befejezését követő 15-ik napig; 1555-ben politikai válság, 1562-ben hadfelkelés miatt maradt el a perek elintézése.¹ Törvényszünet állt be János Zsigmond halálakor is. Az igazságszolgáltatás menetének e folytonos akadályozása az ország közbiztonságára nagyon káros volt, mert ilyenkor még a nyilvános gonosztevők üldözésével is felhagytak. Azért sokszor *kivételt* csináltak és pl. a hűtlenség miatt elvesztett birtokok perét,² 1566-ban pedig az összes rövid pereket a háború ideje alatt is tárgyalták.³ Az alsóbb fokú és az egyházi törvényszékek működésére az említett gátló okok nem voltak oly döntő befolyással. Bármilyen volt is az akadály, a törvénykezés *elhalasztása* csakis a fejedelem engedelmével történhetett. A törvényszünet tartamát a megyékkel is tudatni kellett, még pedig jó előre, hogy a pereskedők a felesleges kiadásoktól megmeneküljenek.

A tábla
hatásköre.

A *tábla hatásköre* kiterjedt mindazokra a perekre, amelyek a megye bíraskodási körét meghaladták és csak a fejedelmi udvarban voltak megindíthatók. Fellebbviteli törvényszéke volt azonkívül, néhány kivételtől eltekintve, az alsóbb bíróságoknak. A tábla elé utasított pereket az ítélő mesterek a *bejelentés sorrendjében* feljegyezték, hogy aszerint kerüljenek a perek napirendre.⁴ Mindazonáltal első sorban a nagyobb hatalmaskodás 5 esetével kellett a táblának foglalkoznia és csak azután a többi perrel. Karánsebes kiváltságos terület volt, de azért bírójának és esküdt polgárainak Gyurkicza László ellen indított perében szintén a tábla döntött. A tábla elé idézték a főnemeseket, ha a fejedelem dézsmáit bérlő nemeseket háborgatták; ide a hatalmaskodó kamaraispánokat is.⁵ Ugyancsak hozzá fel'ebbezték perüket a kamaraispánok ítéletével elégedetlen alattvalók is.⁶ Az ítélőmesterek közt támadt perben a fejedelem elnökletével és a tanácsurak hozzájárulásával, szintén a tábla döntött.⁷ Mikor a sok perhalasztás a törvénykezés menetét már nagyon is hátráltatta, az országgyűlés a fejedelem adta halasztások (prorogatoriae) vizsgálatát is a táblára bízta.⁸

A perek
osztályozása.

A tábla tag hatásköre folytán munkája nagyon megszaporodott. Szükségessé vált némi *rendszerbeállítás*, hogy mely pereket mely törvénynapon tárgyaljanak le. A beosztás elkészítése az országgyűlés feladata lett volna, de az csak időről-időre és csak egyes pereknél jelölte meg a törvény-

¹ E. O. E. II. 213.

² E. O. E. I. 440.

³ E. O. E. II. 322.

⁴ E. O. E. II. 322.

⁵ E. O. E. II. 188.

⁶ E. O. E. II. 325.

⁷ E. O. E. II. 225.

⁸ E. O. E. II. 288.

napot. Általános érvényű határozatával nem találkozunk. Annyi mégis biztosra vehető, hogy a nagyobb nyolcadokhoz az őket megillető ügynevezett *derék törvények* tartoztak. Ott tárgyalták a magyarországi nemesek ama pereit is, amelyeket II. Lajos király halála óta a nagy nyolcadokon kezdték meg és még nem fejeztek be.¹ Az 1556-iki kolozsvári országgyűlés is tervbe vette a perek beosztásának elkészítését, de nem csinálta meg és csak annyit mondott ki, hogy a hatalmaskodások és „más a nyolcadokhoz nem tartozó” ügyek megítélése az állandóan (continue) működő törvényszék feladata.² Az 1561-iki tordai országgyűlés szükségesnek vélte a *szorosabb megkülönböztetést*, mert az a panasz merült fel, hogy az ügyvédek között örökös vita folyik a perek tárgyalási helye felett. Emiatt pedig sok a kivétel, perhalasztás. Bővebben értelmezte tehát a kolozsvári országgyűlésnek a perek osztályozásáról szóló végzését és felsorolta az *állandó tárgyalást igénylő rövid pereket*.³ Ilyenek voltak a birtokperek, a hatalmaskodások, a János király halála óta elkövetett összes ily vétségek, a Petrovics bejövetele óta véghezvitt újabb erőszakoskodások és a szökött jobbágyok ügye. Ide sorolták ez időtájt azokat a pereket is, amelyeknél a törvényszék megjelölése hiányzott, vagy homályos volt.⁴ Rövid perek közt tárgyalták a becsületsértéseket, dézsma-, adás-vevés folytán hitbér, hozomány, jegyajándék, zálogjog, gyámság, testvérek és unokatestvérek között történt gyámi birtokosztás, magszakadás, hűtlenség, birtokfoglalások miatt támadt ellentéteket,⁵ a szászoknak és székelyeknek a táblához áttett pereit (transmissio), továbbá a Ferdinánd uralma alatt a királyi kuriához intézett fellebbezéseket. 1571-ben a hatalmaskodások elszaporodása miatt a nagyobb hatalmaskodás öt esetét is a tábla állandóan működő törvényszéke elé utasították.⁶ Ide küldték a fejedelem várnagyait, tisztjeit, a dézsmaeszedőket, ha az urak és nemesek közül valakit megsértettek és vétségük súlyosabb természetű volt. A hatalmaskodó kamaraispánok és gazdatisztek is mindig a táblától nyertek ítéletet.

Derék
törvények.

Rövid perek.

A táblán kívül felsőbb fokú bíróság volt az *országgyűlés* is. Akik az ország beleegyezése nélkül annak határán kívül, a trón betöltéséről tárgyaltak, vagy a közbékét megzavarták, mint az állami rend megzavarói, az országgyűléstől nyertek íté-

Az országgyűlés
mint bíróság.

¹ E. O. E. II. 114.

² E. O. E. II. 58.

³ E. O. E. II. 194.

⁴ E. O. E. II. 322.

⁵ E. O. E. II. 60, 115, 191, 293, 294, 322

⁶ E. O. E. II. 378.

Hatásköre.

letet.¹ 1561-től fogva *állandó hatáskörébe* jutottak a becsület-perek is. Ezeket u. i. a pereskedők sok költsége és szenvedett jogtalansága miatt a törvénykezési időben nem lehetett nyugodt tárgyalás alá venni. Alkalmasabbnak ítélték e célra az országgyűlést, mert azon ügyis megjelentek az előkelők, a főbírák, néha a fejedelem is, tehát a tárgyaláshoz szükséges tényezők.² 1571-től fogva a hűtlenségi pereket is állandóan az országgyűlés elé vitték. 1554-ben fellebbviteli törvényszék volt ez a megye 50 frt-os perében és a nemesség egymással, vagy a jobbágyokkal folytatott lopás, rablás és más ehhez hasonló ügyében, 1569-től a szászok fellebbezéseiben is. Némelykor oly sok dolga volt ezekkel, hogy tartamát 8 nappal is ki kellett terjesztenie.³

A fejedelem mint legfőbb bíró;

tanácsa.

Az igazságszolgáltatás végső kifejlését a *fejedelem* ítéletében érte el. Azokat a pereket, amelyeket a táblán állandóan tárgyaltak, a felek kérésére perátétellel ő hozzá lehetett fellebbezni.⁴ A fejedelem a tanácsurakkal a nagyobb és kisebb nyolcadokon kívül eső és erre a célra kijelölt időben ítélt, amidőn is mindig a legjobb belátása szerint fejezte be a pereket.⁵ Ítélete ellen jogorvoslásnak nem volt helye. A *tanács* tagjai egyházi és világi főnemesek voltak.⁶ Részt vettek benne a táblabírák is, de szólási joguk csak akkor volt, amikor a fellebbezett ügyet a tanácsban az a rendes főbíró adta elő, akinek elnöklétével a tábla az ítéletet megalkotta. Fráter György főbíró-sága alatt a fejedelem személyes ítélkezésének a *hatásköre* igen szűk volt. Csupán a becsület és hűtlenségi perben ítél és akkor is a barát jelenlétében módosította az ő fellebbezéseit.⁷ Később a fejedelem személyes bíraskodását kívánták meg a birtokügyekben is.⁸ Az ítélőmestereket és a visszaélést elkövető harmincad-szedőket is a fejedelem színe elé szokták idézni.⁹ A hatalmas-kodók megfékezése a tábla feladata volt, de szűnni nem akaró garázdálkodásaik miatt 1557-ben arra kérték a rendek János Zsigmondot, hogy ő vegye kezébe az ügyet. A fejedelem ítél Görgény várnagyai és gazdatisztjei felett eltérőleg a többi fejedelmi várak szokásaitól, amelyeknek a tábla volt a fellebbviteli székük.¹⁰ A székelemek kiváltsága volt az, hogy a székek ítéletét egyenesen a fejedelemhez

A fejedelem bírói hatásköre.

¹ E. O. E. I. 41.² E. O. E. II. 191.³ E. O. E. II. 354.⁴ „Per transmissionem in praesentiam regiam appellare.” E. O. E. II. 58.⁵ E. O. E. II. 98.⁶ E. O. E. II. 225.⁷ E. O. E. I. 188.⁸ E. O. E. II. 80.⁹ E. O. E. II. 211, 225.¹⁰ E. O. E. II. 196.

fellebbezhették. A lófóknak és a főnépnek, ha a köznépet bántották vagy szolgálatra kényszerítették, ő volt a bírójuk.¹

Az állandó, rendes alsóbb és felsőbb törvényszékek mellett *rendkívüli bíróságok* működésével is találkozunk. 1542-ben minden *megyében* felállítottak ilyen ideiglenes törvényszéket a rablók, gyilkosok, gyujtogatók, hamispénzverők és más gonosz emberek megbüntetésére.² A körülmények úgy hozták magukkal, hogy ezeknek működése állandó lett.

Rendkívüli
bíróságok.

Választott bírák működésére is van példa. Mihályffi Tamás és Mayláth perének békés elintézését az 1541-iki fehérvári béke az országgyűlésre bízta, de kikötötte, hogy ha annak nem sikerül, az ország választott bírái intézzék el az ügyet a kezükbe adott teljes jog és hatalom birtokában. Ugyanekkor az országgyűlés végzéseinek megsértői felett is kellett bíraskodni. Ezt is a választott bírákra bízta. Az ítélezés idejéül jun. 27-ét, helyéül Tordát jelölték ki. Megengedték, hogy a tárgyalásra bármely bíró, tanú, vagy fél elmelessen, ott maradhasson és onnan közölgatlen alatt hazatérhessen.³ A rendes bírácnaa tehát ily alkalomkor csak megjelenési joguk volt, de a tanácskozásban részt nem vehettek.

Választott
bírák.

1551-ben, midőn a háború miatt általános törvényszűnet volt, a féktelenkedők jogtalanságait akár a táborban, akár azonkívül történt a sérelem, *tábori törvényszék* ítélte meg. Ez is csak ideiglenes hatáskörrel felruházott bíróság volt.⁴

Tábori tör-
vény: zék.

2. Permenet.

Ha valaki jogainak megsértéséért elégtételt akart nyerni, *feljelentést*, panaszt tett a bíróságnál. Tudnia kellett, hogy ügyében milyen bírósághoz forduljon, mert csak az illetékes helyen hozhattak számára igazságot és ott is csak az illetékes bíró.

A sértett fél
panasza.

A panaszos feljelentésére némely esetben, ha t. i. valamely köteleesség teljesítésének, pl. adósság megfizetésének az elmulasztásáról volt szó, a bíró az alperest *megintette*, hogy vegye elejét a peresedésnek azzal, hogy a felperes követelésének eleget tesz. Ha a sértő fél nem hallgatott az intésre, a bíró őt törvényszéke elé idézte.⁵

A sértő fél
megintése.

¹ E. O. E. II. 204.

⁴ E. O. E. I. 325.

² E. O. E. I. 88.

⁵ E. O. E. II. 364.

³ E. O. E. I. 70.

Az idézés fajtái.

A nemesi osztály tagjait törvénybe *idézés* nélkül elfogni, vagy felettük ítélkezni nem lehetett; ellenben a jobbágyot, vagy a jobbágyi állapotba süllyedt nembest nem idézték, hanem földesúrá a törvény elé állította (*statuere*). Ha az alperest saját alsóbb törvényszéke elé hívták, az eljárás neve *citatio* volt. A törvényhatósági területen kívül álló törvényszékekre idézés esetében *evocatio*-ról volt szó. A köznyelv e mozzanatot „bírói kiszólítás“-nak is nevezte.¹ Rendesen előbb citationak kellett lennie és csak azután, fellebbezés esetén következhetett a törvénybe hívás másik alakja. Némely perben azonban egyenesen a felsőbb törvényszék elé hívták az alperest, birtokbaiktatásnál történt ellenmondás, továbbá nagyobb hatalmaskodás esetén a tábla országgyűlés és a fejedelmi tanács elé.

Az idézés eszközei.

A törvénybe hívást az alpereshez intézett *fejedelmi parancssal* is véghez vihették. Ilyenkor ezt a hiteles hely embere vitte el a címzettnek. Az ilyen idézés szövege tudatta vele, hogy akár megjelenik a tárgyaláson, akár nem, a pert nélküle is befejezik, ezért *bizonyosító levélnek* (mandatum evocatorium et certificadorium) is nevezték. A fejedelem nevében sokszor a közügyigazgató, rendszertint azonban az ítélmester állította ki.² Az idéző levélnek megszokott alakja az illetékes *hiteles helyhez* szólt, hogy küldje ki bizonyosságát a bíró embere mellé.

Az idézés lefolyása.

Az idézésnek a megjelenésre kitűzött időt legalább két héttel meg kellett előznie. A perbehívó levél a megjelenésre kitűzött időt és helyet megjelölte. Ha csak „*ad terminum competentem*“ idézett is, köztudomású volt, hogy melyik határnapot értette alatta. Az idéző levelet a bíró embere, a *homo regius* vitte az illetékes káptalanhoz, vagy konventhez. Annak kiküldött *bizonyosság*-ával együtt azután elment megidézni az alperest. A Részekben volt oly terület, ahová egyik hiteles hely működése sem terjedt ki. Itt az idézés munkáját két nemes *homo regius* végezte, akiknek hitelességét elfogadták. A perbehívók fáradságukért naponként 12 dénárt kaptak³ ép úgy, mint a szolgabíró, aki a megyei törvényszékekre idézett.

A hiteles hely jelentése.

Az idézés munkájának elvégzése után a hiteles helyi ember és a *homo regius* eljárásukról beszámoltak a káptalannak, vagy a konventnek, hogy az arról *értesítő levél* (litterae relatoriae) állíthasson ki. Ebben eimondta az idé-

¹ E. O. E. II. 349.

² E. O. E. II. 204.

³ E. O. E. II. 356.

zés történetét, körülményeit, eredményét és két példányban elküldte a bíróságnak. Az egyik ebből az alperesé, a másik a felperesé lett.¹

A megidézett félnek kötelessége volt a törvényszéken megjelenni, még pedig az idéző levél szavai szerint vagy személyesen, vagy *képviselőleg*. Az alperes képviseltethette magát olyankor is, amikor személyes megjelenését kívánták ugyan, de őt abban fontos ok gátolta, vagy az *ügyvéd* működésétől több eredményt várt. A törvény szerint ügyvédet küldhettek maguk helyett a testületek, egyházi személyek, nők, törvényes kort el nem ért gyermekek és a fejedelem. Utóbbinak ügyvédje a jogügyigazgató volt.² Az *ügyvédvallás* úgy történt, hogy a megidézett engedelmet kért arra, hogy valakit helyettesül küldhessen és azt teljes hatalommal felruházhassa. A bíróság erre kiállította az ügyvédvalló levelet (*litterae procuratoriae*).³ A szász városok peres ügyeik elintézésére magok állították ki azt. A megye azonban nem akarta érvényét elismerni. Panaszuokra az országgyűlés ítéletleveleiket a vajdákhoz küldte, hogy azok vizsgálják meg és ha az ügyvédek eljárását helyesnek találják, hagyassák helyben a megyékkel is.⁴ Az ügyvédek fáradtságát meg kellett fizetni. Az erdélyi nemesség 6 kicsi girával (arany forinttal) hívta meg ügyvédét a tárgyalásra.⁵ Az ügyvédek azonban a reájuk ruházott hatalommal sokszor visszaéltek és az adott időre *nem jelentek meg a tárgyaláson*. Akár az alperes maradt el, akár ügyvédje, a megyei és székbíróság 8 napig, a szászok széke csak 6 napig várt a késlekedőre és ha azután sem jelentkezett, *makacssági ítéletet* hozott felette.⁶ Ugy vette a dolgot, mintha az alperes vagy ügyvédje azért maradt volna távol, mert a vádat jogosnak találta és hajlandó az ítélet elfogadására.

Az alperes elmaradása.

Ha az idézett fél *későn jelent meg, birságot* róttak rá. Ha bebizonyította, hogy azért késett el a törvénykezéstről, mert az idéző parancsot nem kapta meg idejében; a birságot leszállították.⁷ Mikor a lutheránus szászok azt hozták fel mentségül, hogy templomi szolgálatuk akadályozta őket a megjelenésben, zálogot szedtek tőlük.⁸

Az alperes késése.

Az alperest néha egy vagy több *kezes* (*fideiussores*) kényszerítette a megjelenésre. Érdeklükben állott ezt tenni,

Kezesek közbelépése.

¹ E. O. E. II. 358.

⁵ E. O. E. II. 372.

² E. O. E. II. 58.

⁶ E. O. E. II. 354.

³ E. O. E. II. 92, 107.

⁷ E. O. E. II. 115.

⁴ E. O. E. I. 545.

⁸ E. O. E. I. 413.

mert jótállottak érte, hogy a per e mozzanatát teljesíteni fogja.¹

Az alperes megjelenése.

Ha az alperes *pontosan megjelent* a törvényszéken, a pert meg lehetett kezdeni. A táblánál az a szokás divott, hogy az alperes bemutatta idéző levelét az ítélmesternek és attól jelentkezése igazolására bírói levelet (judiciales) kapott.² Mikor azután a feljegyzés szerint reá került a sor, a bíróság *kikiáltotta* (proclamatio), vagyis köztudomásra hozta perének megkezdését. A per ennél fogva *nyilvános* volt. Törvény szerint bárki meghallgathatta a tárgyalást, csak szólásjoga nem volt ott.³ Mikor a peres felek a tárgyalási teremben megjelentek, a bíró felszólította őket, hogy álljanak elébe és kezdjék meg a pert. Ilyenkor a felperes – szavait ellenfeléhez intézve – részletesen *előadta panaszát*. Azután felsorolta azokat a törvényeket vagy okleveleket, amelyek ügyét támogatják és kérte a törvényszéket, hogy neki igazságos ítéletet hozzon. A felperes előadására az alperes nem volt köteles azonnal *válaszolni*.⁴ A bíróság többkevesebb határidőt adott a megfontolásra.

A per kikiáltása.

A per nyilvános volta.

A felperes előadása.

Időhaladék-kérés ;

Az alperes ugyanis, mielőtt ügyének védelméhez fogott volna, a bizonyítási eszközök megszerzése céljából *időhaladékokat* kérhetett. Ezt a jogát (amellyel csak írásbeli engedély alapján élhetett) a törvény biztosította, noha az alperes rendszeren csak az ítékezés késleltetésére használta fel.⁵ Az írásbeli engedélyt (litterae prorogatorie) a fejedelem nevében minden törvényszéknek joga volt kiállítani. Volt egyszerű és közös halasztó-levél (simplex, communis). Ez utóbbi 3 egymásután kiállított halasztó-levél érvényével bírt. Kiállítási díja 72 dénár volt, míg az egyszerűért csak 24 dénárt fizettek.⁶ A perhalasztásnak helye volt abban az esetben, ha az alperest egy időben *két perben idézték meg*. Pl. mikor a szászoknak perük volt a táblán: a csanádi püspökséghez tartozó négy faluval, addig azt el nem intézhették, amíg a négy falu be nem fejezte egy másik ugyanakkor folyó fontos perét, amelyet az ítélmesterek a perek jegyzékébe előbb irtak be.⁷ Az alperes jogosan kérhetett időhaladékokat akkor is, ha külföldön volt követségben vagy háborúban.⁸ Ilyenkor a perhalasztó-levelet a fejedelem állíttatta ki. Egyes perekben, pl. az adósokéban, a fejedelem csak úgy adott perhalasztást, ha a város vagy

ennek jogos alkalmazása.

Visszaélések.

¹ *Békefi*: Igazságszolg. tört.

² E. O. E. II. 356.

³ E. O. E. I. 70.

⁴ E. O. E. II. 358.

⁵ E. O. E. I. 441.

⁶ E. O. E. II. 356.

⁷ E. O. E. I. 518.

⁸ E. O. E. II. 107, 116.

falu bírái írást adtak arról, hogy az alperes valamilyes kárt vallott, ami miatt képtelenné lett kötelességének lerovására.¹ Máskor kizártak minden perhalasztást. Ezekkel a megszorításokkal szemben a fejedelem sokszor oly ügyekben is megengedte a halasztást, amelyekben a törvény tiltotta. Ezért azután több ízben *vizsgálat* alá vették a felsőbb törvényszékek, s a megye összes perhalasztó okleveleit és csak a helyes ítéleten nyugvók érvényét ismerték el, a fejedelmet pedig arra kérték, hogy ne adjon ki több törvényellenes halasztó levelet, hiába kérnék tőle azt főurak, nemesek, vagy udvari emberek.² Azért megint csak fel–felújult a panasza. 1569-ben végre a törvény szigorú megbízást adott a táblán az ítélmestereknek és ülnököknek, a megye székén és a székelyeknél az ispánoknak, székbíráknak és ülnököknek, hogy a perhalasztások kiadását ellenőrizzék.³ E szorgos *vizsgálat* elrendelésének oka az volt, hogy a perhalasztások a sok hiábavaló utazás miatt a pereskedőkre nagy anyagi kárral jártak. Különösen a székelyek panaszkodtak e miatt. Náluk a perek sokszor néhány évig is elhúzódtak és az ítélethozatalra még akkor sem került sor. A községek ekkor, beleúlv a várakozásba, bár nagy kárral, veszni hagyták ügyüket.⁴ Megtörtént nem egyszer az is, hogy míg a pereskedők a haladékot ki tudták eszközölni, más ember jószágát bitorolták.⁵ Az országgyűlés elrendelte meghűntetésüket. Még több bajt okoztak e téren az ügyvédek, akik az országgyűlések végzéseinek a törvénykezésről szóló pontjait félremagyarázták és perhalasztásra használták.⁶ A hatalmas főurak hosszú időre elnyújtott birtokperei is károsak voltak. Ezért fordultak a rendek kérelmükkel oly gyakran a fejedelemhez, hogy a főnemeseket kényszerítse az ország törvényeinek megtartására.⁷

Ha az alperes törvényes úton kieszközölt halasztási ideje lejárt, egyszerű *kifogásokkal* próbálta a per menetét késleltetni. Kifogásolhatta a bíró személyét, ha attól rokoni köteléknél vagy más őt a felpereshez fűző érdeknél fogva nem várhatott részrehajlatlan ítéletet. A törvényszék ellen tiltakozhatott, ha nem ahhoz a bírósághoz vagy nem arra a terminusra idézték meg, amely őt személyénél és perénél fogva megillette. Az alperes kifogásolhatta a felperes személyét is, ha az nem volt törvényes korú⁸, józan, szabad álla-

Vizsgálat

és oka.

Az alperes egyszerű kifogásai.

¹ E. O. E. II. 363.² E. O. E. II. 194.³ E. O. E. II. 363.⁴ E. O. E. II. 204.⁵ E. O. E. II. 349.⁶ E. O. E. II. 191.⁷ E. O. E. II. 341.⁸ Betöltött 12 év. *Békefi*: A társadalom élete.

potú és honosult. A becstelenségben, hamis esküvésben, hitszegésben, hűtlenségben elmarasztaltak, az egyházi átokkal sújtottak mindaddig nem indíthattak pert, amíg kegyelmet, vagy felmentő ítéletet nem nyertek. Az alperes még a perfolyam ellen is felemelhette tiltakozó szavát, ha a meghívó nem fejezte ki elég világosan, hogy ügyét a hosszú vagy a rövid perek közt fogják-e tárgyalni. Az alperes tiltakozó feleletét írásba foglalták és róla, 24 dénár lefizetése ellenében másolatot adtak ki neki.¹ Ennek felmutatása megóvta őt minden más perbehívástól, mert míg egy *pere függött* (lis pendebat), újat nem indíthattak ellene.² Az alperes sokszor nem használt kifogásokat, hanem ellenfele panaszára mindjárt *megfelelt*. Elismerte, vagy tagadta, hogy a felperesnek igaza van, vagy csak részben fogadta el annak állítását. A beismerésre azonnal következett az ítélet, amely felmentő is lehetett.³

Az alperes válasza.

A felperes állításának módosítása vagy tagadása esetében megkezdődött a tárgyalás legfontosabb része: a *bizonyító* eljárás. Ennek eszközei voltak az oklevelek és a tudományvétel (inquisitio). Az *okleveles bizonyítást* különösen a birtokperekben szereplő jogigények megállapításánál alkalmazták.⁴ 1564-ben a fejedelem elrendelte, hogy a nemesek mutassák be előtte javaikra vonatkozó okleveleiket, mert csak azokból ítélni lehet meg: Kendi Ferenc és Antal birtokaira kik tarthatnak igényt.⁵ Ha oklevelek egyáltalában nem voltak, vagy ha voltak, de kellő bizonyító erővel nem bírtak. Köz-tudomású tények, úgymint birtokállapotok, rokonsági viszony, határigazítás, hatalmaskodások kérdésében az előzetes bizonyítás eszközeként a *tudományvételt* alkalmazták. A jogi kérdésekben azonban tudományvétellel csak akkor bizonyítottak, ha oklevelek egyáltalában nem voltak, vagy ha voltak is, kellő bizonyító erővel nem bírtak.⁶

Előzetes bizonyítás oklevelekkel.

Előzetes bizonyítás tudományvétellel.

Az egyszerű tudományvétel-nél gyakorolt eljárás.

Az előzetes bizonyításra használt u. n. *egyszerű tudományvételt* (inquisitio simplex) a bíró a felperes kérelmére rendelte el.⁷ A megye saját közegeivel végeztette. A felsőbb bíróságok kutatást elrendelő *parancslevelet* (litterae inquisitoriae) intéztek a megyéhez, vagy a hiteles helyhez, hogy kiküldött embereivel a parancsban foglalt kérdésekben felvilágosítást szerezzen. A levél kiváltásáért a felperes 12 dénárt tartozott fizetni. A kutatás költségeit is ő fedezte a lerótt

¹ E. O. E. II. 358.

² *Békefi*: Igazságszolg. tört.

³ E. O. E. II. 235.

⁴ E. O. E. I. 393, 399.

⁵ E. O. E. II. 229.

⁶ E. O. E. I. 393.

⁷ E. O. E. I. 85.

1 frt-jával.¹ A hiteles helyi ember és a homo regius bejárták a vitás helyeket, kérdezősködtek, *kutattak* és igyekeztek az igazságot felderíteni. Mielőtt a szomszédok és ismerősök vallomását tudomásul vették, a tanukat egyenként *megeskették*, hogy igazat fognak mondani. Bemehettek a megyegyűlésbe, az esetleg ott tartózkodó táborba, a nyolcados törvényszék, vagy országgyűlés tárgyalási helyére is. Ha a kutatást elrendelő parancs külön kiemelte, hogy az országgyűlés tagjait is kérdezzék meg, az így nyert tudomány 3 inquisitio erejével bírt.² 1554-ben a hadsereg okozta kár megállapításában az országgyűlés kérelmére a vajdák emberei is résztvettek.³ Azonkívül a megye is kiküldte szolgabíráit, hogy segítségükre legyenek. Máskor az uralkodó megbízottjain kívül a 3 nemzet választott küldöttei is részt vettek a kutatásban.⁴ A harmincadszedők visszaéléseinek megbecsülésére a fejedelem saját ispánjait küldte ki.⁵ A szabály ellen vétő mestereket a megyeispán, egy szolgabíró és néhány nemes kutatta ki.⁶ A tudokolók vizsgálatuk befejeztével a hiteles hely előtt eljárásukról részletesen *beszámoltak*. A megye kiküldöttei a székjegyzőnek mondták el az eredményt, amiről az jegyzőkönyvet vett fel.⁷ A felsőbb törvényszékek megbízásából szereplő tudakolók jelentéséről a hiteles hely állított ki értesítő levelet (*litterae relatoriae et inquisitoriae*), amelyben csak a kutatás eredményét írta le, a tanuk részleges vallomását nem. Rendesen nem elégedtek meg egy inquisitival, hanem azt 3, néha 4, 5 sőt 6 ízben is elrendelték, de mindig más—más tudakolók közreműködésével. A háromszori tudományvételt elrendelő oklevél kiváltási díja 1 frt volt.⁸

Beszámolás.

Az egyszerű tudományvételt a felperes érdekében tartották, tehát az az alperesre terhelő eredménnyel végződött. Ennek az ellensúlyozására kérhette az alperes a *közös tanúvallatás* elrendelését. Kérését a bíróság csak akkor teljesítette, ha abba a felperes is beleegyezett. Mikor pedig a perben előzetes bizonyító eljárást nem alkalmaztak, a köztudományvételt a bíró a felek megkérdezése nélkül az igazság érdekében maga is elrendelhetette. Kivételes eljárást alkalmaztak a nyilvános gonosztevők nyomozásánál. Itt a főispán, 4 szolgabíró, 4 nemes ülnök és a jegyző végezték e feladatot, de midőn az orvoskergetése nagyon is

Köztudomány-szerzés módja.

¹ E. O. E. II. 356.² E. O. E. II. 211.³ E. O. E. II. 356.⁶ E. O. E. II. 364.⁵ E. O. E. I. 502.⁷ E. O. E. I. 394.⁴ E. O. E. I. 537.⁸ E. O. E. II. 356.

sürgős munkát igényelt, a megye e célra külön 12 nemes esküdtest választott.¹ Az ország egész területére szóló kutatást a fejedelem birtokain kezdték el, csak azután mentek a megyei jószágokba.² Ha a kiküldött bizottság valamelyik tagja nem akart részt venni, vagy nem vehetett részt a munkában, nélküle is teljes szorgalommal kutattak. A bizottság sokszor különvált, minden községbe egy-egy tagja ment. Ilyenkor aztán feljegyezték, hogy mely községben ki volt a tudakoló. Némelykor a tudakolók nem tudtak egymás működéséről, mert a bíró mindegyiknek külön adta tudtára megbízatását.

A *székelyek kiváltságai* közé tartozott, hogy székbírájukon kívül más nem indíthatott ellenük nyomozást. E kiváltságukon nagy csorbát ejtett az 1559-i gyulafehérvári országgyűlés, amikor kijelölt embereivel Maros és Udvarhely székeken felettetést és nyomozást végeztetett.³ A székely főnép és lófők természetesen rossz néven vették ezt, de az országgyűlés őket okozta, mert azzal, hogy azt az adót, amellyel a tordai országgyűlés végzése értelmében maguk tartoztak, a szegény köznépre rótták, méltán keltették fel a fejedelem haragját, aki a tudományvételt büntetésből rendelte el és terjesztette ki valamennyi székre. Együttal azonban megígérte, hogy ha határaikon belül maradnak és a szegény községet nem bántják, többé ily jogcsorbításban nem lesz részük.⁴

Tanúk gyűjtése,
megvágatása.

A tanubizonyítást gyűjtő megbízottak *eljárása* egyöntetű volt. Bejárták a szomszédos helyeket, nyomoztak, kérdezgettek nyilvánosan és titokban számonkérve a mérő igazságot⁵ és az illetékes alsó törvényszék elé összehívták mindazokat, akik a szóban forgó ügyről felvilágosítást adhattak. Ezt az eljárást tanúállításnak (*attestatio*) nevezték.⁶ A tanúk rendszerint a pereskedők szomszédjai, falubeliek voltak, de kivételesen más faluból valók is lehettek. Ha pl. az oláh faluban nem volt egy magyar ember sem, a szomszéd községből hívtak hármat a tanubizonyításra.⁷ A *tanu vallomásának* csak úgy volt *értvénye*, ha a kívánt feltételeknek megfelelt. Személyére nézve tisztességes, jóhírnevű embernek kellett lennie; szigorúan ellenőrizték továbbá, hogy a törvényes kort

A vallomások
értvénye.

¹ E. O. E. I. 394.

² E. O. E. I. 187.

³ A nyomozókat felettetőknek, a tudományvételt felettetésnek is nevezték. E. O. E. II. 118.

⁴ E. O. E. II. 118.

⁵ E. O. E. I. 301.

⁶ E. O. E. I. 299. II. 358.

⁷ E. O. E. I. 89, 225.

betőlőtte-e? (revisio aetatis).¹ A tanu polgári, vagy társadalmi állását is figyelembe vették; szolga rendűek a nemesek ellen nem vallhattak; a szökött jobbágy előbbi ura ellen nem tanuskodhatott. A bűnös életmódot folytató nemes ellen 7 tekintélyes nemes vallott,² de ha nyilvános gonosztettel vádolták, egy nemes, vagy 3 paraszt tanuval-
lomása is elég volt.³ A tanu társadalmi állása növelte *állítá-
tása tekintélyét*. Két nemes tanu vallomása mindig felért 3 nem nemesével.⁴ Némely perben külön utasítással látták el a tudakolókat, hogy kit vallassanak ki. Kolozsvár és Beszterce birtokügyében pl. az érdekelt Kolozs, Doboka, Szolnok megyék főispánjai és szolgabírái, meg a két város polgársága tehettek csak döntő vallomást. A szökött jobbágy ügyében illetékes bírāja vallott.⁵ A bizonyóságot tevő *tanuk száma* nemzetiség és lakóhely szerint is változott. A magyar paraszt védelmére, ha az az elmúlt évben nem lopott, a falubíró két falubelivel tett vallomást. Hasonló esetben az oláhot a falu — kenéznek nevezett — bírāja 3 oláh és 3 keresztény magyar jobbággyal védte.⁶ Magyar ember vádolhatta a szászt vagy oláhot, de az őt nem. Később az oláh ember ellen 3 keresztény vagy 7 oláh tanubizonyítása volt döntő, a magyar paraszt ellen pedig többé nem 2, hanem 7 magyaré.⁷ A tanunak *önként* kellett vallania. A kényszerített tanuvallomások érvénytelenek voltak. Nem számíthatjuk ezek közé a falubíróét, aki állásánál fogva, kötelelességből vallott.⁸ A tanutól megkivánták, hogy csak olyat valljon, amit *látott* s aminek igaz voltáról meggyőződött.⁹ Óva intették a tanút attól, hogy irigység, gyűlölség vezesse vallomásában, mert aki mást ellenséges indulattal vádol és rábizonyúl a *hamis vádolás*, mint a tolvaj, úgy bűnhődik.¹⁰ A tanunak, mielőtt vallomását letette volna, meg kellett esküdnie arra, hogy részrehajlás nélkül igazat fog mondani. Csak az eskü letételével lett *hiteles tanuvá* (testimonium sub fide productum). Mikor pl. a megye a gonosztevők nyomozásához fogott, a bizottság összehívta a köznépet minden faluból és „erős hittel megeskette“, hogy a gonoszul élő embereket igazán megnevezik.¹¹ A székelyeknél

A tanuk előzetes megeskete.

¹ E. O. E. I. 409.

² E. O. E. II. 63.

³ E. O. E. I. 394.

⁴ E. O. E. I. 305.

⁵ E. O. E. I. 300.

⁶ E. O. E. I. 548.

⁷ E. O. E. I. 394.

⁸ E. O. E. I. 89.

⁹ „Non per auditionem, sed per visionem et veri cognitionem pronuntiari debet.“ E. O. E. I. 520.

¹⁰ E. O. E. I. 495.

¹¹ E. O. E. II. 341.

A tudskolók
beszámolója
a hiteles hely
előtt.

más alkalommal a királybíró, kapitány, székbíró és minden székből 2–2 lófő szedték az esküt a falvakban.¹ A helyszini *tanuvallatásnál* mindkét fél hiteles emberei megjelentek. A vallatás befejeztével a bíróság megbízottjai elmentek a hiteles hely elébe, ahol *eljárásukról beszámoltak*. Miután a hiteles hely tudósító levélbe (*litterae relatoriae, attestatoriae*)² foglalta a tudományvétel lefolyását, a tanuk nevét, lakhelyét, állását, korát és néha még egyesek vallo-
mását is és az oklevél kiállításáért járó 24 dénárt beszedte, a bírói emberek a tudósító levél birtokában visszatértek törvényszékükre. Ott azután esküt tettek, hogy küldetésükben igaz úton jártak. A szászok kiváltsága volt, hogy ha köztük és a nemesek között folyt le a tanukihallgatás, a nemeseknek erről előbb a szászok bíróját kellett értesíteniök, csak azután a magukét.³

Helyszini
szemle.

A hatalmaskodásokban, birtokperekben, határ megállapításoknál, vagy midőn a peres fél beteg voltáról kellett meggyőződést szerezni, *helyszini szemlét* (*oculata revisio*) rendeltek el, amelyben szakértők is részt vettek.⁴ Hunyad megye nemessége sokat szenvedett a hatalmaskodásoktól. A kár nagyságának megállapítására a vajda egy megbízottja és a gyulafehérvári káptalan egy embere ment ki a helyszinre.⁵ Mikor pedig a 3 székelv szék gyakori betörése miatt a havasalföldi vajda birtokán okozott károkat kellett megbecsülni, a helytartó megbízottján kívül a széke-
lyek is küldtek oda néhány, a dologhoz értő nemes embert.⁶

Végbizonyítás
elrendelése.

A bizonyítás befejezte után a bíró az egyik félt bűnösnek jelentette ki és elrendelte a döntő *végbizonyítást*.⁷ Azokban a perekben, amelyekben közös tudományvételt tartottak, ez eskü által történt.

Eskü és értéke.

Az *esküt* mindig annak a félnek kellett letennie, amelyikre a bizonyító eljárás kedvezőbb eredménnyel járt. Megtörtént, hogy az alperes maga ajánlotta meg az esküt, hogy a pernek mielőbb véget vessen.⁸ Ha a bíró rendelte el az eskütételt, a vétség arányában és a fél rendi állásához mérten szabta meg annak *értékét*; megállapította, hogy a fél egyedül esküdjék-e, vagy hány eskütársat hozzon magával. Volt egész, fél, negyed, nyolcad, továbbá egytől ötvenig változó számú eskütársakkal tett eskü. Ha a felperes

¹ E. O. E. I. 225.

² E. O. E. II. 358.

³ E. O. E. I. 299.

⁴ *Hajnik*: 300. l.

⁵ E. O. E. I. 540.

⁶ E. O. E. I. 184.

⁷ E. O. E. I. 495.

⁸ E. O. E. I. 521.

ellenfele rendi állásának megfelelő értékű esküt tett le, azt mondták, hogy az *alperes fejére* esküdött (*iurare ad caput in causam attracti*).¹ Birtokhatár perekben szerepelt az u. n. *horribile iuramentum*, a földre esküvés, ami abban állott, hogy a fél fedetlen fővel és mezitlábbal a vitás határon ázott gödörbe állott, feje fölé földet tartott és úgy mondta el az eskümintát.² *Eskütársak* lehettek, akik a tudományvételnél is szerepeltek, sőt a fél, tetszése szerint, másokat is hozhatott, feltéve, hogy azok a tanuvallomásnál megkívánt feltételeknek megfeleltek.³ Arra azonban, hogy hová valók és az esküt tevővel mily rokonsági viszonyban állanak, csakis a határpereknél ügyeltek. Az eskütársak nem vallottak, csak felük állításának igaz voltára esküdtek.⁴ A gonosztevő parasztnak 7, az oláhnak 3 keresztény, vagy 7 oláh eskütársa volt.⁵ A jobbágyot falubírójának esküje menthette fel. Megtörtént azonban, hogy a nemes ember volt a jobbágy eskütársa, mert akiknek bizonyítását kívánták, vagy nem éltek már, vagy ha életben voltak is, nem emlékeztek a dologra. A nemes ember a leggyakrabban harmadmagával esküdött.⁶ Az eskütársak az esküt az alsóbb törvényszékek előtt folyt perben a bíró, egyébként a hiteles hely előtt tették le és ennek elismerésül *eskülevelet* (*litterae iuramentales depositionales*) kaptak. Kiállításáért a hiteles hely, ha az eskütársak száma a hatot meg nem haladta, 24 dénárt, ha meghaladta, legfeljebb 1 forintot szedhetett. A nemes fejére tett esküt bizonyító oklevél kiváltási ára 2 forint volt.⁷

Eskütársak.

Eskülevél.

Az alperes kifogásai.

A bizonyító eskü letévése után, mielőtt még a bíró hozzáfoghatott volna az ítélet megalkotásához, az *alperes kifogásaival* ismét megakaszthatta a per menetét. Kétségbe vonhatta az oklevelek érvényét, a tanuk hitelességét. Vádolhatta a felperest patvarral (*calumnia*), ha t. i. az a per alakjára vonatkozó szabályokat nem tartotta meg.⁸ Ha e kifogásai nem állották meg helyüket, időmúlást állapíthatott meg. Ezt azonban csak oly perekben tehetette, ahol a felperesnek régibb keletű követeléséről volt szó.

Az ítélet kihirdetése.

Az elmarasztalt fél ellenvetései után, ha azok érvényét nem ismerték el, a bíró *megszerkesztette és kihirdette az ítéletet*. Mindkettő fontos mozzanat volt, mert nélkülök nem

¹ E. O. E. II. 356.⁵ E. O. E. I. 543.² *Békefi*: Igazságszolg. tört.⁶ E. O. E. I. 219.³ E. O. E. I. 225.⁷ E. O. E. II. 356.⁴ E. O. E. I. 219, 225, 394.⁸ *Békefi*: Igazságszolg. tört.

lehetett megejtteni a végrehajtást. Aki ítélethozatal előtt mégis elfoglalta a vitás birtokot, vagy megtorolta a vétséget, megfelelő büntetésben részesült. Pl. foglalásoknál az illető jószág becsértékének arányában kirótt bírságot fizetett.¹ Az ítéletet azonban *nem hajtották végre* mindig *azonnal* a kihirdetés után. Kitűnik ez abból, hogy midőn a megye a gonosztevők üldözését elrendelte, azoknak megbüntetését is követelte, akiket ugyan már régebben elmarasztaltak, de az ítéletet nem hajtották végre még rajtuk.²

Az ítélet
orvoslása.

A bíró ítéletével tehát korántsem ért véget mindig a per. A fél többnyire „nem igazult“, vagyis nem elégedett meg az ítélettel.³ Erre az esetre a törvény módot nyújtott a jogaiban sértett félnek az *ítélet orvoslására*. Aszerint, hogy a felek követtek-e el hibát a tárgyaláson, a bíró volt-e hanyag, vagy az ügyvéd járt-e el helytelenül: a felek más címen és módon akadályozták meg az ítélet végrehajtását. Sőt a pernyertes *perletétellel* is élhetett, ha belátta, hogy az ítélet végrehajtása több kárt okozna neki, mint hasznot.⁴

Perletétel.

Ügyvédi szó
visszavonása.

Az ítélet orvoslásának módjai között gyakran szerepelt az *ügyvédi szó visszavonása*, ami abban állott, hogy a peres fél az ügyvédeknek adott meghatalmazását érvénytelennek nyilvánította. Ez az eljárás természetesen az ügy új vizsgálatát vonta maga után.⁵ A perorvoslás másik módját az alperes alkalmazta akkor, ha távollétében hoztak felette ítéletet. Ilyenkor az ítélet kihirdetését *eltiltotta*. Kérelmére a bíróság kiállított egyszerű (simplex) illetve szemtől-szembe (facie ad faciem) szóló *tilalomlevelet* (litterae prohibitoriae, vagy csak prohibitoria). Az előbbi, akkor kérte, ha helyette más akadályozta meg a végrehajtást. Az utóbbit pedig olyankor eszközölte ki, midőn az ítélet végrehajtásának megakadályozása céljából maga jelent meg a törvényszéken.⁶

Tilalom.

Eltiltás.

Visszatűzés.

Az ítélettelvél kiadásának *eltiltásával* (prohibitio) is meg lehetett gátolni a végrehajtást. Ezt a módot mindig más perorvoslással, pl. az ügyvédi szó visszavonásával kapcsolatban használták, mert csak oly esetben volt helye, midőn az alperes képviselőileg perelt. A végrehajtás megakadályozásának legegyszerűbb módja a *visszatűzés* (repulsio) volt. Abban állott, hogy a vesztes fél hüvelyéből kihúzott karddal, fel-emelt bottal, vagy fenyegető kézmozdulattal elkergette a

¹ „Convincatur in aestimatione bonorum arrestatorum.“ E. O. E. I. 225. ⁴ *Békefi*: Igazságszolg. tört.

² E. O. E. I. 506.

⁵ E. O. E. II. 358.

³ E. O. E. II. 325.

⁶ E. O. E. II. 356.

végrehajtókat.¹ Szokásban volt különösen a Részekben, hogy némelyek a bírói határozatok megvetésével több ízben is éltek büntetlenül visszaűzéssel, s a végrehajtók életét is veszélyeztették.

A felek, ha a bíró működésével nem elégedtek meg, perüket más, felsőbb bírósághoz teheték át. Ha pl. valaki a nyolcadok alatt táborban volt és ezt tanukkal be tudta bizonyítani, az ügyében hozott ítéletet *fellebbezhette*.² A falubírótól a földesúrhoz, innen a székekhez, vagy megyékhez fellebbezhetek; a megyék ítéletét a tábla orvosolta, a tábla ítéletében a fejedelem és tanácsa tehetett még változtatást. Ez volt a fellebbvitelnek általánosan megállapított rendje. *Kivétellel* gyakran találkozunk, midőn t. i. a közbeeső törvényszékek mellőzésével egyenesen a fejedelemhez fellebbeztek. A jobbágy, rablás, lopás miatt a *megye székén* folyó és 50 frt-nál nem nagyobb értékű perekben a feleknek meg kellett elégedniök a megyei törvényszék ítéletével. Ha azonban nemes ember nemest bántalmazott és az elkövetett erőszak 50 frt-nál nagyobb értéket képviselt, eleinte az alvajdák nyolcados törvényszékéhez, onnan pedig az országgyűléshez fellebbezhetek. 1554-ben, az alvajdák mondták ki a végső ítéletet,³ noha törvény szerint a megyéktől a vajdák elé semmiféle peres ügyet sem volt szabad vinni. Az 1560-iki enyedi országgyűlés mégis megerősítette a megye azt a jogát, hogy az 50 frt-ig terjedő pereket ő fejezze be.⁴ Később már a megye székén megkezdett valamennyi pert a táblához kellett fellebbezni.⁵ 1565-ben mégis az országgyűlés hozott ítéletet a megye összes fellebbezésében.⁶ A gonosztevő nemes felett ezután is a megye ítél, de a fejedelem orvosolta ítéletét. Ilyenkor a megye oklevélben beszámolt eljárásáról a fejedelemnek és mindaddig, a míg az nem döntött, a nemest fogva tartotta.⁷ A *székelyek* a törvénykezésüket szabályozó 1562-i végzések értelmében fellebbezéseiket az alszékéről nem a főszékhez, hanem egyenesen a fejedelem táblájához küldték, még pedig nem követekkel, hanem átiratban (*litterae transmissionales*), mert a követek feledékenysége sok bajt szokott okozni.⁸ A *szászok*-nak a nemes ember jobbágyával folytatott perében a földesúr ítélete ellen a megyéhez kellett fellebbezniök. Innen még a

Fellebbezés.

A fellebbezés módja a megyénél.

A fellebbezés módja a székelyeknél.

A fellebbezés módja a szászoknál.

¹ Békefi: Igazságszolg. tört.

⁵ E. O. E. II. 195, 355.

² E. O. E. II. 116.

⁶ E. O. E. II. 291.

³ E. O. E. I. 521.

⁷ E. O. E. II. 377.

⁴ E. O. E. II, 176.

⁸ E. O. E. II. 104.

fejedelmi tábla elé vihették perüket. Viszont, ha a nemesnek, vagy jobbágynak gyűlt meg a baja valamelyik szásszal, a székbírótól kért törvényt, innen Szebenbe, „a szátság elébe“ fellebbezhetett. Szebenből az itt kiállított fellebbező levéllel utolsó fokra, a tábla elé vihette perét.¹ A medgyesi országgyűlés 1569-ben a szászok kívánságára fellebbezéseiket az országgyűlés elé utasította és meghagyta, hogy ha azokat a gyűlés tartama alatt el nem intézhetik, kedvükért a tárgyalás idejét nyújtásuk meg.² 1570-ben a szászok újabb kívánságára fellebbezéseik megítélésével az erdélyiek törvénykezési nyolcadját bízták meg.³ A törvény ellen vétő királybírák felett a nemes ispánok példájára a megyében hoztak ítéletet, de megengedték a fellebbezést a fejedelem személyéhez.⁴ A *kamaraispánok és tisztviselők* szolgálai és a nyilvános gonosztevők felett mindig magok ítélkeztek, de a sértett félnek joga volt kedvezőbb ítéletért a táblához fordulni.⁵

A fellebbezés módja a fejedelmi birtokokban.

Fellebbező levél kioszkölzése.

A *fellebbezés kioszkölzésénél* bizonyos szabályok követését kívánták meg. A fél annál a törvényszéknél, amelyik perében ítéletet hozott, még ugyanazon a törvényszéki ülésen bejelentette fellebbező szándékát és azt is, hogy melyik felsőbb bírósághoz akarja vinni ügyét. Ha pere tényleg fellebbezhető volt, a bíró engedelme a jegyzők, vagy a táblán az ítélmesterek kiállították az *átküldő levelet*, amelybe részletesen belefoglalták a per történetét, lefolyását és a benne hozott ítéletet. Az alsóbb bíróság sokszor megtagadta a fellebbvitelért beadott kérelmet. Ilyenkor a fél a fejedelemtől esküszölt ki engedelmet. Egy bizonyos Horváth Jánosról följegyezték, hogy a nagysenki nemessekkel folytatott perében Szeben bírójának ítéletét a szászok egyetemes gyűlése elé fellebbezte; majd ennek a döntésével sem elégedve meg, perét a táblához akarta áttenni. Fellebbező szándékáról azonban ellenfelét és a bíróságot egyik esetben sem értesítette, hanem midőn a törvénykezés napja közeledett, fellebbező levél nélkül akarta ügyét tovább vinni. Ezt a szebeniek a peres eljárás szabályainak megsértése miatt nem engedték meg és követeléseit méltatlanoknak nyilvánították.⁶ A fellebbviteli törvényszék az ítéletről az alsóbb törvényszéket oklevélben (*litterae remissionales ex transmissione*) *értesítette*.

Az alsóbb törvényszék értesítése a döntésről.

¹ E. O. E. II. 314.

⁴ E. O. E. II. 125.

² E. O. E. II. 355.

⁵ E. O. E. II. 325.

³ E. O. E. II. 371,

⁶ E. O. E. I. 80,

A vesztes fél az ítélet kihirdetése és kézbesítése után az ítélet orvoslása végett még egy utolsó eszközhöz, a *per-újítás*-hoz folyamodhatott. A fejedelemtől engedélyt kért arra, hogy az illetékes bíróság perében új bizonyító eljárás után új ítéletet hozhasson.¹

Perújítás.

Az esetleges perorvoslások után a bíró felolvasta a megszerkesztett *ítéletlevelet* (*litterae adiudicatoriae*), amely a végső döntést (*finalis decisio, deliberatio*) tartalmazta. Ezután a törvény szavai értelmében semminemű tilalom, eltiltás, ügyvédi szó megvonása, vagy más bírói cselekedet nem következhetett.² Az ítéletlevelet csak annak *adták ki*, aki annak *kiállításáért járó összeget* lefizette. Ennek a nagysága a tartalmazott ítélet (*sententia, adiudicatio*) arányában változott.

Végső ítélet.

Az ítéletlevél kiáltása.

A per végződhetett *felmentéssel* is. Az erről szóló oklevélért 3 frt járt.³ A perlekedő felek a bíró ítélete után, de a végrehajtás előtt, *ki is egyezhettek*. Ilyenkor az ítélet fogantatásával megbízottak elestek a nekik járó bírságtól.⁴

Felmentés.

Kiegyezés.

3. Az ítélet végrehajtása.

Az ítéletlevelek felolvasása és kiadása után 10 nappal megkezdhetette a bíróság az ítélet *végrehajtását*, amelynek az ítéletlevél kiállításától számított egy év alatt meg kellett történnie. Az egy év lefolyása alatt végre nem hajtott *ítéleteket* érvényre csak a táblától kiadott *felújító levél* (*litterae resuscitatoriae*) emelhetett ismét. A régibb keletű ítéletek felújítására csak a fejedelem adhatott engedélyt.⁵ Az ítéletet mindig az a bíróság hajtotta végre, amelynél a pert megkezdették. A *megye ítéletének végrehajtásánál* a nyertes fél a fő- és alispánok, a szolgabírák, vagy a hiteles hely segítségét vette igénybe. A városbírákat is, ha elhanyagolták a mesterek ellenőrzését, ők büntették meg; ha azonban a bíró a rárótt bírságot megfizetni nem akarta, a végrehajtók a fejedelmi udvarba idézték és ott a bírság kétszeresét vették be rajta.⁶ A gonosztevők üldözésében maga az ispán nem vett mindig részt, de neki adták az elfogott bűnöst, hogy a ráruházott hatalomnál fogva bánják el vele. A *felsőbb törvényszék ítéletének végrehajtásánál* sok mulasztás történt. Ezért az országgyűlés 1561-ben az összes törvénykezési

Az ítélet érvénye.

Az ítélet fogantatása.

¹ Békefi: Igazságszolg. tört.

⁴ E. O. E. I. 220.

² E. O. E. II. 357, 358.

⁵ E. O. E. II. 64.

³ E. O. E. II. 358.

⁶ E. O. E. II. 356.

határozatok és ítéletek végrehajtását a táblára bízta.¹ Ezután a fejedelem gondoskodott arról, hogy az ítéleteknek személyválogatás nélkül érvényt szerezzenek. A fejedelmi várak tisztartói azonban a hatáskörükbe tartozó perekben mindig maguk voltak a végrehajtók.² Olykor alkalmi végrehajtó bizottságot jelöltek ki és hosszabb-rövidebb időre teljes hatalomkörrel ruházták fel.³

Kegyelem.

A végrehajtóknak szigorúan megtiltották, hogy a nyilvános gonosztevők büntetését sarcért *enyhítsék*; az elítélteken csak a *fejedelem kegyelme* segíthetett. A fejedelem kegyelmi jogát korlátozta az 1543-iki országgyűlésnek az a határozata, hogy annak a gonosztevőnek, akit a megyeispán elítélt, az uralkodó ne adhasson kegyelmet,⁴ mert „az az ország, amelyben a gonosztevőknek megkegyelmeznek, Isten büntetését vonja magára.” Az országgyűlésnek joga volt a fejedelem megkegyelmező ítéletét meg is semmisíteni, ha a felmentés jogtalan volta bebizonyult. A jámborlelkű fejedelem a végzések ellenére továbbra is sűrűn osztogatott kegyelmet, de megígérte, hogy majd tekintetbe veszi a vétek nagyságát s azt, hogy szándékkal, vagy anélkül vétkezett-e az illető. Ha jobbagyot ment fel az ítélet alól, a kegyelemlevelet a földesúrral is megerősíteti.⁵

Az ítélet végrehajtásánál irányadó elvek.

A büntetés végrehajtásánál irányadó volt, hogy a bűnös személye miatt más ember szégyent ne valljon, hanem *a büntetés terhére maga a bűnös viselje*. A bűnök és vádak minőségét mindig latba vetették. Sokszor már *a szándékot is bűnnek tekintették*; ha pl. valaki a jobbagyótól jogtalanul csak el akart is venni valamit, máris elmarasztalták. A büntetés nagysága a *vétkes kora szerint*, a büntetés mértéke *nemzetek szerint* is különbözött, mert míg a nemeseket hűtlenség esetén okvetlenül fejevadásra ítélték, addig a székelyeknek joguk volt az ilyen ítéletet 24 forinton megváltani. A Tripartitum III. 4. t. értelmében u. i. felségsértés esetében sem vesztetheti el a székely örökségét, hanem utódaira, vagy testvérére száll az. A székely nemzetgyűlés által 1555-ben összeállított szokásjoggyűjtemény 3. artic. is megerősíti ezt a kiváltságot. Az országgyűlés 1550-től fogva többször intézett ellene támadást. 1557-ben el is határozta, hogy felségsértés esetében a székelyek is veszítsék vagyonukat és

A székelyek kiváltsága.

¹ E. O. E. II. 195.

⁴ E. O. E. I. 187.

² E. O. E. I. 65.

⁵ E. O. E. II. 349, 363.

³ E. O. E. I. 412.

örökségüket.¹ E végzést azonban csak a veszedelmes székelly támadás leverése után alkalmazták a bűnös Szepesi és Nagy György székelly hadnagyokra.² A *ius regium*³ hatályát tehát ekkor terjesztették ki a Székelyföld mindhárom rendjére.

A végrehajtók működését legjobban igénybe vette a nyilvános és tetten ért gonosztevők büntetése. Ezekkel szemben nem a rendes törvényes eljárást, hanem az országgyűlések időről-időre kiadott szabályzatait követték. E végzések szerint nyilvánvaló gonosztevő volt: a tolvaj, orgazda, rabló, gyújtogató, hamispénzverő, hamispénzzel kereskedő, verekedő (ha kék foltot ejtett), tagszakasztó (aki másnak kezét, lábát levágta), vérontó, étető (méregkeverő), az olyan gyilkos, aki „keservesét nem akarta megengesztelni” (nem adott elégtételt), a bívós, hamishitű (hamisan esküvő), leányrabló, feleség-, férjhagyó, házasságtörő, több nejű, a közbéke megzavarója (vulgo: felelő) és mindenki, aki ilyenfajta bűneivel megérdemelte a büntetést. Az országgyűlés rendeletei a gonosztevők büntetésénél tiszteletben tartották a nemesség egyik sarkalatos kiváltságát, amely szerint nemes embert kihallgatás nélkül büntetni nem lehetett. Ha tehát a *nemest* két más nemes *lopással vádolta*, a megyeispánok előtt igazolhatta ártatlanságát és csak ennek elmulasztása esetén hajtották végre rajta a büntetést.⁴ 1556-ban úgy változtatták meg az eljárást, hogy a főispán vigye az elfogott bűnöst a fejedelem elé, ha itt kiderült, hogy utóbbi időben megjavult és különben is csak 3 nemes vallott ellene, a fejedelem megkegyelmezhetett neki; ellenkező esetben halállal lakolt.⁵ A későbbi végzések szerint azonban már nem kellett megjelennie; elég volt, ha fellebbezett.⁶ A *nem nemesek büntetését* vagy a földesúr, vagy a megyeispán és a szolgabírák hajtották végre.⁷ Az eljárás a következő volt: minden megyében 12 esküdt nyomozta a gonosztevőket és átadta őket a megyeispánoknak, akik az elfogott jobbágyok névsorát írásban elküldték az illető földesuraknak. Ha ezek elfogadták az írást, a büntetést

Nyilvános
gonosztevők
büntetése.

Nemes
gonosztevők
büntetése.

Nem nemes
gonosztevők
büntetése és
ennek
módozatai.

¹ E. O. E. II. 75.

² E. O. E. II. 203., 223. *Con-*
nert: A székellyek alkotmányának
históriája. 357.

³ *Jus regium*: a király adomá-
nyozási joga arra az örökségi birtokra
nézve, mely felségsértés vagy örökös

nélküli elhalálozás esetében a fejede-
lemre szállt át. *Timon*: Magy. alk.-
és jogtört. 1903. 338, 521.

⁴ E. O. E. I. 88, 160.

⁵ E. O. E. II. 63.

⁶ E. O. E. II. 377.

⁷ E. O. E. I. 88.

nekik kellett végrehajtani, amiért jutalmúl az elítélt vagyónát kapták; ha azonban nem vették át az értesítést, a büntetés foganatosítása az ispánok feladata volt, s a vagyon is őket illette. Ha a földesúr az ispánokkal együtt hajtotta végre a büntetést, az elítélt személyét illető vagyonon megosztozhattak. 1545-től az ispánok írásbeli jelentésére a helytartónak kell az engedélyt megadni az elfogatásra és a megbüntetésre.¹ Egy későbbi határozat szerint ki kell hirdetni az elítéltek nevét a megyékben; az ispánok azután tartsák szemük előtt a gonoszok névsorát, hogy már nevérről is felismerhessék, ha a szomszéd megyékből át találna jönni és megbüntethessék. Később a bűnösök neve mellé bűneik nemét is feljegyezték és hogy a nyomozás minél sikeresebb legyen, elrendelték, hogy titokban történjék olyannyira, hogy maguk a nyomozók se tudjanak egymásról.² A nyomozás az egész országban egyidejűleg történt. Épen ezért a megye és a székely székek, ha az üldözéshez hozzáfogtak, értesítették Szeben polgármesterét, hogy a szászok is megkezdhessék a munkát.³ Így akarták megakadályozni, hogy a gonosztevők egyik nemzettől a másikhoz meneküljenek. Olykor egyes különösen fontos politikai események miatt szünetelt a nyomozás, hogy azután annál nagyobb eréllyel vegye ismét kezdetét.⁴ E szorgos üldözés sem tudott azonban gátat vetni a gonoszság terjedésének. Különösen nagy mérvet öltött a garázdálkodás Hunyad és Zaránd megyében. Alig volt országgyűlés, amely szigorú végzéseket ne hozott volna a garázdálkodók ellen. Minden eszközt felhasznált, régi szabályzatokat újított fel, az üldözést a kiváltságos területekre is kiterjesztette,⁵ a bírakat szigorú eljárásra serkentette és felhatalmazta az egyes nemzeteket, hogy az egész országban irtsák a gonoszokat. Még a két oláh vajdát is felszólította a fejedelem, hogy az odamenekült gonosztevőket büntesse meg.⁶

Tolvajok
büntetése.

A törvényesen elítélt gonosztevőket általában kötélhalállal büntették. A *tolvaj büntetése* a lopott jószág arányában súlyosbodott. Egy forintnál kisebb értékű dologért (tyúkért, kerti veteményért, gyümölcsért és egyéb apróságért) megvesszőzték.⁷ Ha azonban lovat, ökröt, tehenet,

¹ E. O. E. I. 281.

² E. O. E. I. 394.

³ E. O. E. I. 502.

⁴ E. O. E. I. 543.

⁵ E. O. E. II. 188, 196.

⁶ E. O. E. II. 377.

⁷ E. O. E. I. 395.

juhót, disznót, halat vagy méhet lopott, felakasztották.¹ Ugyancsak halál volt a büntetése a szőlő tolvajnak is.² Ha több tolvaj követte el a lopást, külön-külön meg kellett fizetniük a lopott jószág árát, azonkívül a falunak egy-egy forint ára bort tartoztak adni.³ A 16 éven alóli tolvajt — bármit lopott is — csak megvesszőzték.⁴ Nyilvános gonosztettek közé sorolták az *aranycsempészetet* is. Akire ilyen bünt bizonyítottak, két ízben megválthatta magát, harmadszor azonban fejvesztéssel lakolt.⁵ Ugyanígy szigorral büntették a hamispénz verőit és terjesztőit is.

Arany-
csempészek
büntetése.

Sokat szenvedett mind a három nemzet a *katonák rablása* miatt. A rendek felírtak ellene az országgyűléshez, amely kimondta, hogy a nemesek üzzék ki birtokukból a garázdálkodó hadakat. Azt a katonát pedig, aki fegyveres kézzel mer betörni a nemesi udvarházba és onnan élő-jószágot és más ingóságot rabol el, fej- és jószágvesztéssel büntessék.⁶ Olykor nemcsak a katonák, hanem a *garázdálkodó nemesek* is okot adtak ily szigorú intézkedésekre. Hunyad megye garázda nemesei gyilkoltak, raboltak, megvesszőzték és kötélre fűzve akasztófára vitték az ártatlan lakosokat; elrabolták a szultánnak elkészített adót, míg nem megsokalva e zabolátlan hatalmaskodás, megbüntetésükre az országgyűlés nemesekből alakult bizottságot küldött ki.⁷ A székely köznép is sokat szenvedett a hatalmaskodó főnépektől; meg is tiltották ezeknek, hogy közrendűeket ingyen szolgálatra kényszerítsék. Azt, aki ennek a végzésnek eleget tenni vonakodott, a tábla elé idéztették. Ha itt reábizonyult a vétség, a bántalmazott vérdíjának megfizetésére és a személyes bántalomért járó elégtételre ítélték.⁸

Rabló katonák
büntetése.

Rabló
nemesek
büntetése.

Az *erkölcs ellen elkövetett vétséget* testi büntetéssel torolták meg. Ha valaki káromkodott, első alkalommal megintették. Ha ez nem használt, a bűnöst megvesszőzték, illetve, ha serdült, vagy érettkorú ember volt, pellengérre állították: lábait fabilincsekbe szorítva, két napig étlen-szomjan hagyták a piacon.⁹ A házasságtörőket, több nejeiket, illetve többférjűeket felakasztással büntették; aki pedig védelmébe vette őket, ugyanígy bűnhődött.¹⁰ Az oláhoknál fejét vették annak is, aki nem római kath.szertartás szerint esküdött meg feleségével.

Az erkölcs
ellen vétkezők
büntetése.

¹ E. O. E. I. 306, 395. II. 342.

⁶ E. O. E. I. 326, 343.

² E. O. E. I. 395.

⁷ E. O. E. I. 116.

³ E. O. E. II. 342.

⁸ E. O. E. II. 204.

⁴ E. O. E. I. 506, II. 304.

⁹ E. O. E. I. 544, II. 64.

⁵ E. O. E. I. 306.

¹⁰ E. O. E. I. 506, 544, II. 206.

Bűnpártolók,
orgazdák.

A *bűnpártolás* és *bűnrészesség* is súlyos büntetést vont maga után. Bűnpártolás számba ment az is, ha a földesúr nem adta ki a gonosztevő jobbágyot; ilyenkor a saját és védence vérdíját kellett fizetnie. Ha a nyomozók megvesztegettették magukat, fejüket és jószágukat veszítették.¹ Fejváltásigot kellett fizetnie annak a nemesnek, tisztnak, ispánnak, városi bírónak vagy kenéznek, aki a tolvajt váltásdíjért elengedte.² A gonosztevők bebocsátói ugyanúgy bűnhődtek, mint az üldözött, de a szokottnál magasabb helyre akasztották őket.³

Adótolvajok.

Súlyos büntetés érte azokat, a kik *adószedéskor visszaélést* követtek el. Kétszeres bírsággal, vagy összes vagyonuk elkobzásával büntették.⁴ Mikor a fejevári káptalan dézmáját elrabolták, a megyeispánok a vétkeket felkeresték lakásukon és felszólították tartozásuk megfizetésére. Ha esküvel bizonyították, hogy nincs pénzük, ingóságaitak lefoglalták és abból fedezték a kívánt összeget, meg a kirótt 3 márka bírságot is, amelyből 1 a fejedelmet illette, 2 pedig a végrehajtónak jutott.⁵ A *jogtalan vámszedő*-helyek, az u. n. száraz vámok felállítóit és fenntartóit fej- és jószágvesztéssel büntették.⁶ A törvény büntető ereje kiterjedt a kereskedelem és ipar előmozdítására felállított *árszabások megsértőire* is. Aki azzal vétett, hogy holmijának eladási árát maga határozta meg, elvesztette eladási jogát, aki pedig nem tartott elegendő anyagot és szerszámot, elvesztette vagyonát is, sőt még lakhelyéről is elűzték.⁷ Büntetéssel sújtották azt is, a ki vásárlás alkalmával nem tudott szavatost előállítani.⁸ Hivatalukat veszítették az *oklevelek kiállítóit* és kiadói, ha az okiratok *árszabásának* pontjait nem tartották meg.⁹

Jogtalan
vámszedők.

Árszabás
ellen vétők.

Állampolgári
kötelességek
elmulasztói.

Az *állampolgári kötelességek elmulasztását* is szigorú elbírálás alá vették. Megbüntették azt, a ki az *országgyűlésen nem jelent meg* és annak végzéseit — a törvényeket — nem tartotta meg.¹⁰ Fejvesztést vontak magukra azok, akik János Zsigmond végrendeletének végrehajtására magokat nem kötelezték.¹¹ Azokat a nemeseket is, a kik az általános *hadfelkelésben résztvenni vonakodtak*, fejvesztésre ítélték,¹² ami alatt eleinte nem értették a jószágvesztést is. Ha a nemes fegyvert fogott ugyan, de vonakodott katonákat kiállítani, vagyona arányában kiszabott pénzbüntetésre ítélték.¹³

¹ E. O. E. I. 187, 219.

² E. O. E. I. 219.

³ E. O. E. II. 64.

⁴ E. O. E. I. 576. II. 112.

⁵ E. O. E. II. 91.

⁶ E. O. E. II. 116.

⁷ E. O. E. II. 365.

⁸ E. O. E. I. 120.

⁹ E. O. E. II. 360.

¹⁰ E. O. E. I. 500, 506, II. 334.

¹¹ E. O. E. II. 337.

¹² E. O. E. I. 298, 323, 583.

¹³ E. O. E. I. 525.

A jobbágyok ellen ismét külön eljárást állapítottak meg. Az engedetlen felakasztották, a nála talált pénzt, ruhát és fegyvert elvették, telkét a földesúrnak visszaadták. Az ily ítéletnek, ha azonnal végrehajtható nem volt, egy év múlva is érvényt lehetett szerezni.¹ Ha a katonaszedő ispán, vagy szolgabíró volt a hibás, mert a katonakiállító nemesnek pénzért kedvezett, elrettentő például felakasztották.² Fej- és jószágvesztés büntetése várt azokra, akik *vonakodtak részt-venni a fejedelem kíséretében*.³

A törvénycikkek sűrűn foglalkoztak a *lázadók, hon-drulók* megbüntetésével is. Életüket, vagyonukat veszítették az ilyenek.⁴ 1558-ban Bebek Ferenc és Kendi Gáspár Izabella élete ellen törtek. Az összeesküvésnek neszét vették és a királynő a merénylőket kivégeztette, noha a neki szánt méreg adatokat csak azután találták meg a Bebek szobájában. Az országgyűlés helyeselte Izabella eljárását és felhatalmazta őt, hogy hasonló esetekben máskor is elrettentő példát nyújtson a lázadóknak.⁵ A jámbor lelkű János Zsigmond azonban nem szívesen élt e ráruházott hatalommal, amint az Forró és Nikolai hűtlenségi peréből kinyilvánul. A rendek unszolására ugyan a legcsúfabb halálra, a lenyakazásra (decollatio) ítélte az élete ellen törőket, de örömmel ragadta meg az első alkalmat, hogy megkegyelmezhessen nekik.⁶ A megbélyegzett *drulók védelmezőit* úgy büntették, mint magukat az árulókat.⁷ Árulóként bántak el avval is, aki a rendek tudta nélkül a fejedelmi trón betöltéséről egyezkedett.⁸ A lázadókkal olykor rendkívül kegyetlenkedtek. Az 1562-ben fellázadt székelyeket pl. tűzes fogóval csipkedték, orrukat, fülüket levágták, végezetül nyársba húzták őket.⁹

Lázadók,
hazaárulók.

A bűnösöket, ha az ítélet nem kívánta meg, hogy a büntetést azonnal végrehajtsák, egyideig *fogságban* tartották. Az így nyert időt a fogoly barátai sokszor felhasználták arra, hogy a fejedelmtől kegyelmet kérjenek.¹⁰ Volt a mai értelemben vett *vizsgálati fogság* is. Ez olykor igen hosszúra nyúlt abból az egyszerű okból, hogy a fogságban sinylődőről megfeledeztek.¹¹

Fogság.

Az ítéletek végrehajtói a *bírságpénzekből* és az elkobzott ingó és ingatlan vagyonból költségeik fedezésére meg-

Bírság ;
ennek behajtói
és élvezői.

¹ E. O. E. I. 87.

² E. O. E. II. 300.

³ E. O. E. II. 302.

⁴ E. O. E. I. 164, 560. II. 113.

⁵ E. O. E. II. 105.

⁶ E. O. E. II. 233, 236.

⁷ E. O. E. I. 41, 307, 309. II. 212.

⁸ E. O. E. I. 42, 165, 296, 324, 583.

⁹ *Deutsch* : I. 19.

¹⁰ E. O. E. I. 160, II. 224.

¹¹ E. O. E. I. 389.

határozott részt kaptak. Az elítélt családjának vagyonához azonban nem volt szabad nyúlások.¹ Az ilyen bírságpénzek beszedése után az ítélet végrehajtójának be kellett bizonyítania, hogy az illető összeghez jogosan jutott és nem az elítélttől kapta ajándékképen.² A *bírságot* a székelyeknél 1559-ig a megyeispánok *szedték be*, noha a jövedelem felét a *királybíró kapta*, a másik felén pedig — a régi szokásnak megfelelően, — a kapitány, a székbíró és a székülők osztzkodtak. A bírság beszedését 1559-től fogva a királybíró végezte egyedül, vagy a negyedes bíró társaságában; a negyedes bíró feladata volt a zálogok megbecsülése is. Ha úgy találta, hogy a zálog a bírságnál többet ér, a királybíró köteles volt a többletet visszatéríteni. A zálog visszaváltási idejét 3 napban állapították meg. Egyes bírságok, mint pl. a sótolvajoké, csak a királybíróat illették. Tényleges kiadásainak fedezésére a királybíró a falúbírák útján minden kapútól 2—2 pénzt kapott.³ A bírságból a *fejedelmet* csak a hazaáruló személyes javai illették meg.⁴ Megtörtént ugyan, hogy a fejedelem az ispánokat illető bírságokat is lefoglalta magának, de vissza kellett adnia és megígérnie, hogy többé nem nyúl hozzájuk.⁵

¹ E. O. E. I. 88, 186, 394. II. 197, 342, 365.

² E. O. E. I. 219.

³ E. O. E. II. 324.

⁴ E. O. E. I. 165.

⁵ E. O. E. II. 111.

III. FEJEZET.

Közgazdaság.

1.) *Birtokviszonyok.* A) Az ingatlan birtok fajai. Használati- és tulajdonjog. B) A birtokszerzés módjai: a) Öröklés. A székelyek örökségi törvénye. b) Házasság útján történt birtokszerzés. c) Adománybirtokok; ezek kieszközlésének módja. Beiktatás és költségei. d) Birtokszerzés politikai szerződések által. e) Vásárlás. f) Birtokcsere. g) Tisztségekkel járó birtokok. C) A birtok elvesztésének esetei: a) Magszakadás. b) Elkobzás. c) Elzálogosítás. Zálogperek. d) Birtokfoglalások. Visszaszerzés.

2.) *Mezőgazdaság.* A) Földművelés. Szőlő termelés. Kaszálók, legelők. Szabad legeltetés. Erdőközösség. B) Állattenyésztés. Tejgazdaság. Méhtenyésztés. Halászat. Vadászat. C) Bányászat. Fém-, só-, kőbányák. D) Erdély közállapota. A nyomor okai.

3.) *Ipar.* A szászok szerepe. A vidéki kézművesek. A különböző iparágak szerint osztályozott iparosok (puskaműves, kardkovács, paizsgyártó, ötvös, öntő, vasárras, kovács, lakatos, kerekas, kaskötő, szűcs, tímár, varga, szíjgyártó, nyerges, kötélverő, takács, gyapjúműves, szabó, kalapos,* ács, asztalos, székkészítő, kádár, kefekötő, kőműves, mészégető, téglavető, tóásó, mészáros, szappanfőző, molnár, pék, borkezelő, pálinkafőző) és készítményeik. A céhek ellenőrző munkája.

4.) *Kereskedelem.* Állandó, vándor, külföldi kereskedők. Árszabás és megtartása ügyében tett intézkedések. Kivitel és behozatal. Belföldi kereskedelem élelmickekkel. Heti és országos vásár. Mértékek. Mérték-hitelesítés. Áldomás. Szavatos. Huszad, ut- és hidvám. †Százaz vámok visszaélései. Harmincad.

5.) *Közlekedés.* Akadály. Utlevél. Kereskedelmi utak. Rejtett utak. Kocsi, szekér. Szekérvezető, sáfár. Lovak kölcsönadása. Kíséret. Utiköltség.

6.) *Építkezés.* Szászsebes felépítése. A munka kezdete. Munkások. Pallér. A megyei jegyzők megbízása. Idegen munkások. Várak építése és megerősítése. Várak lerombolása.

1. Birtokviszonyok.

Az országgyűlési végzések sokat foglalkoztak a birtokjogi kérdések megvitatásával. Az *ingatlan birtoknak* több *faját* különböztették meg. A nemes birtokát *possessionak* nevezték; ennek az a része, amelyet maga a nemes műveltetett, ahol udvarháza volt, *allodium*,¹ a jobbágyok által művelt rész pedig *sessio* néven szerepelt. A sessiók száma

Az ingatlan
birtok fajai.

¹ E. O. E. I. 420.

egy birtokban néhány száz is lehetett.¹ A birtok tartozékai (pertinentiae) elnevezés alatt a külső földeket, úgymint erdőt, réteket, legelőket, továbbá nádasokat, malomhelyeket és halászhelyeket értették.

Használati és tulajdonjog.

A birtokot élvezni lehetett: *használati- és birtokjog* alapján. Használati jog alapján lakták pl. a török zsarnoksága folytán birtokaikból elűzött rácok Keresztúr és Ór birtokokat² a fejedelem engedelmével mindaddig, amíg nyomorult helyzetükből egy kissé magukhoz nem jöttek.³ Használati jogot adott valamely birtokban a gyámi megbízás is; Petrovics pl. 1542-ben 4 vár felett rendelkezett; ezek közül csak Becse és Becskereke volt a sajátja, Saglya és Zsidóvár gyámfiaé, Lévai Gáboré volt.⁴

A birtokszerzés módjai.

Valamely *birtok tulajdonjogának megszerzésére* többféle mód volt. Öröklés, házasság, királyi adományozás, egyesség, vétel, csere. A birtokszerzési jog azonban egyes esetekben korlátozva volt. Pl. a szabad városok területén csak városi polgár szerezhette birtokot, míg a polgároknak a város falain kívül is lehetett terjeszkedniök.⁵ Idegenek csak a fejedelem engedelmével tehettek szert ingatlan birtokra.⁶

Öröklés.

A birtokszerzés módjai között első helyen az *öröklés* szerepel. Az örökölt ősi (patrimoniális) birtok atyáról fiúra szállt. Eladni, elcserélni, a család oldalágaira hagyni, nem volt szabad; ha azonban a végrendelkezőnek fiú gyermeke vagy fiú testvére nem volt, a fejedelem engedélyével fiúsított leányát vagy nővérét tehetette az ősi birtok örökösévé. A *székelyeknek* is megvolt a maguk *örökségi törvénye*, amely lényegében megegyezik a magyarokéval. Első sorban a fiúk örökölték. A lányokat a szülők, vagy testvérek megfelelő értékű ingósággal, hozománnyal elégitették ki. Férfi örökös hiján a leányt fiúsították. Ha két leány volt, az egyenlő részre osztott vagyonból választani az ifjabbik leánynak volt elsőbbsége.⁷ A leányok örökségi joga 1562 után csupán fejedelmi engedéllyel volt gyakorolható. 1562 előtt az egyenes utód vétsége esetében a birtok felmenő ágban a rokonokra szállt, ezek kihalása után pedig a szomszédokra. A birtokot eladni is csak a rokonok és szomszédok beleegyezésével lehetett.⁸ Ezt a törvényt azonban sokszor igyekeztek kijátszani, amiből hosszas perek keletkeztek.⁹

A székelyek örökségi törvénye.

¹ E. O. E. II. 359.

⁵ E. O. E. II. 314.

² Szt. Margitához, Belső-Szolnok megyében.

⁶ E. O. E. II. 106.

⁷ Sz. O. II. 120.

³ E. O. E. I. 495.

⁸ A szék. alk. hist. 369—375. l.

⁴ E. O. E. I. 147.

⁹ Sz. O. II. 237.

A *birtokszerzés* második módja a *házasságkötésnél* szerepelt. Az esküvő alkalmával a férj ingó, de többnyire ingatlan birtokot ajándékozott feleségének, aki ezzel szabadon rendelkezhetett; ez volt a *hitbér (dos)*. Volt u. n. *contrados* is, amelyet a nő kötött ki szerződésileg leendő férjének.¹

Házasság
útján történt
birtokszerzés.

A *fejedelem adományai* is növelték a nemesek birtokát. Annak, aki a fejedelemtől birtokot akart szerezni, *folyamodnia* kellett érte.² A fejedelem erre bővebb értesülést szerzett a folyamodó és kérésének teljesíthetősége felől.³ Ha azután valakiről kiderült, hogy törvénytelen módon akart birtokot kieszközölni, folyamodását elutasították. A fejedelmet u. i. az egyes birtokok felett a *ius regium* csak akkor illette meg, ha meggyőződött arról, hogy a volt birtokos családja kihalt, illetve a tulajdonos főbenjáró vétség miatt elvesztette birtokjogát.⁴ Az utóbbi esetben csak *ideiglenesen ajándékozta* el a jószágot, véglegesen csak a hűtlen családjának kihalása után. Ha az uralkodó nem tudott biztos értesülést szerezni arról, hogy a birtok tényleg megüresedett-e: a birtokot *salvo iure alieno* ajándékozta oda, azaz az új birtokos az esetleg előálló jogos tulajdonosnak köteles volt a birtokot átengedni.⁵ A folyamodó kérelmének teljesítésénél mindig az érdemet és méltányosságot tartotta szem előtt a fejedelem.⁶ Néha magán birtokaiból is adományozott, hogy híveket szerezzen magának. A birtokadományozás és az *új birtok elfoglalása* hosszadalmas eljárással ment végbe. Ha a fejedelem a kérést teljesíthetőnek találta, ideiglenes érvényű adománylevelet állíttatott ki, amelyben felhatalmazást adott az illetékes hiteles helynek, hogy a folyamodót új birtokába beültesse. A fejedelmi parancsot a hiteles hely és a *homo regius* a szomszédok jelenlétében végrehajtották. Az eljárás azonban sokszor nem ment ilyen simán. Ha akadtak egyesek, akik jogot formálva az illető birtokra, tiltakoztak a beiktatás ellen, gyakran hosszadalmas perek keletkeztek, amelyeknek ítélete döntötte el, hogy az illető új birtokába beiktatható-e, vagy sem.⁷ Ha a beiktatás ellenmondás nélkül folyt le, a fejedelem a folyamodót a kapott birtok jogos tulajdonosává tette és erről ünnepélyes alakú, végleges adománylevelet állíttatott ki neki. A fejedelem ily adományozása örök időkre szólt, de azért trónváltáskor

Adomány-
birtokok és
ezek kieszköz-
lésének módja.

Beiktatás.

¹ E. O. E. II. 59.

⁵ E. O. E. II. 150.

² E. O. E. I. 220.

⁶ E. O. E. I. 304.

³ E. O. E. II. 348.

⁷ E. O. E. I. 386, II. 358.

⁴ E. O. E. I. 220.

az új uralkodóval is meg szokták erősíteni a birtokjogot. E célból Ferdinándnak is bemutatták János király halála után az adományleveleket, de ő ezek helybenhagyásánál sokszor igaztalanul járt el.¹ A *beiktatási* eljárás sok *költségbe* is került, mert úgy a fejedelem parancsait, mint a hiteles hely értesítő leveleit és az adománylevelet a birtok arányában emelkedő összegben kellett kiváltani.

A beiktatás
költségei.

Birtokszerzés
politikai szer-
ződések által.

A birtokszerzés negyedik módja a *politikai szerződések*, békekötések alkalmával szerepelt, amidőn a pártok megegyezése szerint jutottak egyesek birtokhoz.²

Vásárlás.

A birtokszerzés legegyszerűbb módja a *vásárlás* volt. A szerzett birtokokat tetszés szerint lehetett venni és eladni, az örökölt birtokokat azonban csak fejedelmi engedély s a rokonok beleegyezése alapján. Kolozsvárt 1561-től fogva az ingatlan eladását ki kellett hirdetni az istentisztelet után a piacon, s az atyafiak záros határidő alatt tiltakozhattak a vásár ellen.³

Birtokcsere.

Az ingatlanok forgalmában gyakori volt a *birtokcsere*. Ez némelykor a fejedelem, máskor a birtokosok kívánságára történt. Ha a kicserélendő két birtok értéke nem volt egyenlő, a különbséget pénzzel egészítették ki.⁴ *Állásuknál fogva* jutottak birtokhoz az egyházi férfiak és a magasabb világi tisztségek viselői.⁵

A tisztségekkel
járó birtokok.

Birtok elvesztés
esetei.

János Zsigmond uralkodása alatt, ebben a háborús, belviszályos korban amily könnyű volt az említett módokon birtokot szerezni, ép oly könnyű volt azokat *el* is *veszíteni*. Ha a család *utolsó férfitagja meghalt* és fiúsítás nem történt, a fejedelmet illette meg a rendelkezési jog az ősi birtok felett. Kivétel csak a székelyeknél volt, ahol ilyen esetben is csak akkor szállott a fejedelemre a birtok, ha a kihalt család utolsó tagja végrendeletileg neki hagyományozta; ellenkező esetben az atyafiakra, vagy ezek hiányában a szomszédokra szállott.

Magszakadás:

Elkobzás.

Elvesztette ősi birtokát a nemes ember abban az esetben, ha *hütlenségi perben* bűnösnek találták. A rokonok birtoka azonban még ekkor is érintetlen maradt.⁶ A székelyeknél különös kiváltság folytán birtokelkobzásnak az 1562-iki végzés kiadásáig sohasem lehetett helye. Ilyen kiváltságban nagy ritkán a magyarokat is részesítette a fejedelmi kegy; Tomori Miklós elkobzott javait pl. Feyerd

¹ E. O. E. I. 133, 151, 402.

² E. O. E. I. 66.

³ *Jakab*: II. 139.

⁴ E. O. E. I. 131.

⁵ E. O. E. I. 147, 150.

⁶ E. O. E. I. 571.

kivételével — mind visszakapták az örökösök.¹ A fejedelem ily intézkedéséből kitűnik a nemesi birtok védelmére, megtartására irányuló törekvés. Ez ellen ugyan sokszor maga a nemes vétett azzal, hogy pénzzavarokkal küzdve birtokát elzálogosította.

Az *elzálogosítás* bevallás (fassio) alapján történt. A zálogosító a hiteles hely előtt elmondta szándékát. A hiteles hely a vallomást írásba foglalva elküldte a felsőbb bíróságnak, amely az elzálogosítás tényéről tudomást véve oklevélben megerősítette. Igen gyakran perre adott okot az a kérdés, hogy joga volt-e a tulajdonosnak zálogba tenni birtokát? A pert bevezető ítélet adta meg ilyenkor az elzálogosítás érvényét. Különösen gyakoriak voltak a *zálogperek* a székelyeknél. Abból a válaszból, amelyet 1562-ben benyújtott folyamodásukra adott János Zsigmond, tudjuk, hogy a székely köznép szegénysége miatt sokszor kénytelen volt házára és örökségére pénzt venni fel a főnéptől. Mikor pedig az így zálogbirtokká lett jószágát vissza akarta váltani, a főnép nemcsak az elzálogosítás összegét, hanem a zálogbavétel idejétől a birtok után fizetett összes adó értékét is követelte tőle. A fejedelem belátva, hogy ez az eljárás az igazsággal és a törvényekkel egyaránt ellenkezik, kötelezte a főnépet, hogy a jószágot a zálogérték fejében adja vissza, mert különben törvény elé idézi, s ha ott nem tudja eljárásának okát adni, elveszi tőle a zálogbirtokot, azonkívül a törvény megszabta büntetést is behajtja rajta.

A kiskorú János Zsigmond alatt napirenden voltak a *jogtalan birtokfoglalások*. 1542-ben küldöttség kérte Ferdinándot, tegyen valamit ezek megszüntetésére.² Ferdinánd kiemelte válaszában, hogy a nemesek csak jogerős ítélettel birtokában tarthatják meg foglalásaikat. Egyeseket írott parancssal külön is utasított a jószágok visszaadására.³ Majd az 1544. tordai gyűlés 10-ik cikkelye elrendelte a János király halála óta elkövetett hatalmaskodásokból folyó perek elintézését. Az újabb foglalásoknak ez a rendelet nem állta útját. A szultánnak 1550-ben a rendekhez küldött fermánja magát Fráter Györgyöt is hatalmaskodással vádolta szemére vetve, hogy „várakat és jó örökségeket szerzett magának”.⁴ Az országgyűlés is felszólította őt, hogy Bánffi Gáspár örökségét, Lapsai Bertalan elvett birtokát és a szerencsétlenül járt Mayláth István gyermekeit illető

¹ E. O. E. I. 70, 170, 343, 440. ³ E. O. E. I. 151.

² E. O. E. I. 132, 146.

⁴ E. O. E. I. 309.

községeket is adja vissza jogos tulajdonosaiknak.¹ Sérelmeik miatt panaszkodtak Somi Gáspár gyermekei, Balassa Imre özvegye, bolondosi Bánffi László, a kemeri nemesség és Bethlen Farkas is.²

Birtok
visszaszerzés.

Az 1552-iki májusi tordai gyűlés megállapította a *birtok visszaszerzés* módozatát. Meghagyta ugyanis, hogy a birtokuktól megfosztott nemesek a helytartó, vagy a vajda felhatalmazó levelével néhány más nemes jelenlétében vezettessék és iktattassák be magukat a kérdéses birtokba. Ha pedig annak élvezője tiltakoznék, a beiktatást követő 9-ik napon idézzék a vajdák elé, hogy ott adja okát ellentmondásának. Ha az ellentmondó nem tudná bebizonyítani ez alkalommal birtokjogát, a helytartó vagy a vajda tűzzön ki 6 napi határidőt a jogos tulajdonos beiktatásának végrehajtására. Ha a birtok élvezője még akkor is ellentmondana, a vajda hozzon végső ítéletet és oklevélben hatalmazza fel a régi birtokost jogos tulajdonának visszafoglalására. A rendelet jogot adott a birtokosnak arra is, hogy elfoglalt földjét visszavásárolja és az örök becsű érték lefizetése után azonnal beleülhessen.³

2. Mezőgazdaság.

A hegyes-völgyes Erdélyben, amelynek *földművelésre* alig van alkalmas területe, a folyók völgyében és a Bárcsában ekkor is termeltek gabonát, sőt olvassuk, hogy pl. 1566-ban Erdélyben búza bővebben volt, mint Magyarországon;⁴ ez azonban kivételes eset, mert legtöbbször rossz termésről panaszkodtak. 1558-ban pl. az ország oly nagy gabonahiányban szenvedett, hogy lakosai mindennapi szükségleteiket is alig tudták kielégíteni. Ezért kérték a fejedelmet, hogy ne engedjen bejönni az országba idegen kenyérpusztítókat és különösen a moldvaiak bevándorlását akadályozza meg.⁵ A következő évben a gabonaszükség oly nagy mérvet öltött, hogy makklisztből készült kenyeret ettek.⁶

Földművelés.

Többé-kevésbé mind a három nemzet meg az oláhok is foglalkoztak *földműveléssel*. Különösen búzát, árpát és zabot termeltek; rozsot nem igen, mert rosszúl fizetett. A szántáshoz hosszú és lapos szántóvassal ellátott ekét használtak, az aratáshoz sarlót és úgynevezett egyes aratókaszát. Az aratás ideje a hegyes vidékeken későbbre esett, mint a

¹ E. O. E. I. 386.

² E. O. E. I. 387, 392.

³ E. O. E. I. 439.

⁴ E. O. E. II. 325.

⁵ E. O. E. II. 105.

⁶ E. O. E. II. 111.

folyóvölgyekben; a székelyek csak augusztusban arathattak.¹ A learatott gabonát kékébe, vagy „kalongyák“-ba kötötték² és szekéren hazaszállítva a szérűben kicsépelelték.³ Az éleket azután kisebb vagy nagyobb vízi malmokban őrölték meg. A gabonán kívül egyéb gazdasági növényt is termeltek, pl. lent, kendert is.⁴ A konyhakerti vetemények számára még a hegyi lakók is megkapálgatták kis földjüket.

A szőlőtermeléshez kivált a szászok értettek. Tudták, hogyan kell a szőlőt megkapálni, megmetszeni; külön e célra való szőlőkapát, metszőkést használtak.⁵ Munkájuknak volt is eredménye, mert többnyire több boruk termett, mint a nemeseknek.⁶ Ha mindenütt jó termés volt is, a bor mennyisége akkor sem érte el a magyarországi közepes termés nagyságát. Ezért a lakosok féltve őrizték azt a keveset, amijök volt és szigorú büntetést szabtak a szőlő tolvajra. A bornak nem volt szabad hiányoznia egy úrnak a pincéjéből sem; ha elfogyott, Magyarországból hozattak. Még háborús időben is, amikor a városok falai mögé húzódtak, bevitték magukkal néhány hordó bort.⁷

Szőlőtermelés.

Szántóföldje kevés volt Erdélynek, de annál inkább bővelkedett *kaszálóknak* és *legelőkben*. A török császár adójába sok takarmányt és szénát kellett szállítani, az idegen hadak is sokat pusztítottak, de azért maradt elegendő. A nemesek ellátták vele a várakat.⁸ A legelők használati jogából világosan kitűnik, hogy Erdélyben akkor még fennállott a *földközösség*. A három nemzet tagjai u. i. ha legelőik háttára összeért, egymásnak nyomást tartoztak adni.⁹ A nyomás tulajdonképpen taposást jelentett, vagyis a barmok járkálását a mezőn, tehát nyomásadással *szabad legeltetésre* adták engedélyt. Ennek feltételei és módozatai gyakran változtak. A szokásjog szerint, hogyha két szomszédos birtoknak külön-külön van saját legelője, e kettő közös; ha pedig csak az egyiknek van, arra a szomszéd birtokból csak a legelő tulajdonosának beleegyezésével lehet a barmokat ráhajtani.¹⁰ Szászváros lakói szomszédaiknak nem adtak engedélyt a legeltetésre. A hunyadi nemesek emiatt panaszt emeltek, mire az országgyűlés hangoztatta a régi szokás megtartását, de a nemeseket és szászokat felmentette az alól, hogy az oláhok lovainak és juhainak is

Kaszálók és legelők.

Szabad legeltetés.

¹ E. O. E. II. 195.² E. O. E. II. 91.³ E. O. E. I. 420.⁴ E. O. E. II. 318, 381.⁵ E. O. E. II. 70.⁶ E. O. E. I. 420.⁷ E. O. E. II. 325.⁸ E. O. E. I. 65.⁹ E. O. E. II. 365.¹⁰ E. O. E. I. 221.

megengedjék a legelést a közös legelőn.¹ Egy későbbi intézkedés a szabad legeltetés jogának megadására a fejedelmi birtokokat is kötelezte és hangsúlyozta azt is, hogyha egyik szomszéd a másiknak a kérését megtagadná, neki se engedjék meg a legeltetést szomszédjai.² Így járt Fogaras a szászokkal: 1561-ben a fejedelem hozzájárulásával szerződésben kellett lemondania jogáról.³

Erdőközösség.

Az *erdőközösség* fennállásának nyomaira vall az a szokás, hogy a szomszédos birtokosok egymás erdejét szabadon használhatták. Ha azonban csak egyiknek volt erdeje, ez nem volt köteles a másiknak fát adni.⁴ A közös erdő fáját eladni nem volt szabad.

Állattenyésztés.

A földművelésnél virágzóbb volt az *állattenyésztés*. A tenyészllovak féltve őrzött kincsei voltak Erdélynek, amiért is az országgyűlések több ízben is eltiltották a ménlovak kivételét.⁵ A *szarvasmarhákat* egyrészt vágómarhának, másrészt igavonásra tenyésztették oly szép eredménnyel, hogy pl. 1566-ban Erdélyben több vásárra való barom volt, mint Magyarországon.⁶ A székelyek, akiket már hegyes-völgyes földjük is az állattenyésztésre utalt, különösen nagy kedvvel űzték a baromtenyésztést. A marhatenyésztéssel kapcsolatos *tejgazdaság* nyomait is megtaláljuk Erdélyben. A jobbágyok adójában vaj és sajt is szerepelt.⁷ A török császár 1566-iki erdélyi tartózkodása alatt János Zsigmond látta el konyháját és többek között 200 mázsa vajat szállíttatott oda, minden portáról egy-egy ejtellel szedve össze.⁸ Tenyésztettek még *dísnót*, *kecskét* és *juhot*. A juhtenyésztés általános voltára mutat a juh- és bárányadó.⁹ A székely főnépek sokszor megvették az adóba beszolgáltatott bárányokat, süldőket és juhokat, de nem vitték el mindjárt, hanem a szegény köznéppel teleltették ki annak

Tejgazdaság.

Méhtenyésztés.

nagy kárára.¹⁰ A *méhtenyésztés* elterjedt voltára következtethetünk a mézváltságból, amely szintén az adó egyik fajtája volt. Erdély a maga sok folyóvizével és erdejével alkalmas terület volt a halászatra és vadászatra. A magyar részen mind a kettő földesúri jog volt, a székelyeknél azonban bárki gyakorolhatta.¹¹ Hálóval is *halásztak*, de sokkal inkább használták a honfoglalás ideje óta ismert rekesztő

Halászat.

¹ E. O. E. I. 541.

² E. O. E. II. 365.

³ E. O. E. II. 197.

⁴ E. O. E. I. 221.

⁵ E. O. E. I. 299, II. 325.

⁶ E. O. E. I. 221.

⁷ E. O. E. I. 241.

⁸ E. O. E. II. 307. -- Ejtél = 0·845 liter.

⁹ E. O. E. I. 501, 241, II. 100.

¹⁰ E. O. E. II. 205.

¹¹ *Benkő*: 81 l.

hálókat,¹ azaz nádból vagy vesszőből font kassal elzárták a folyó útját, hogy a rekeszben a halak fennmaradjanak. Ilyen rekeszt alkalmaztak a mesterséges halastavak lefolyásánál is és szigorúan büntették azt, aki a rekeszt fel-emelve a halakat kibocsátotta.² Keresett élelmi cikk volt a rák is. Az erdők gazdagok voltak a vadak különböző fajaiban. A vadakat részint húsukért, a rókát, farkast, menyétet, mogyoró- és bükknyestet prémükért vadászták.

Vadászat.

Erdély hegyeiben roppant értékű nemes érc rejtett; a *bányajövedelem* a kincstárt illette, ezért a szigorú ellen-örzés és büntetés mellett is napirenden volt az *aranycsem-pészet*. Az aranybevéltás helye a szokásjog alapján Szeben volt; innen juttatták az aranyat a beváltók a kincstárba.³ A *nem nemes fémek* közül rezet, vasat, ónt bányásztak. A vasat az állam kezelése alatt álló vashámorokban dolgozták fel.⁴ A legtöbb jövedelmet a *sóbányászat* hozta az államnak. Sóbányák Tordán, Deésen, Vizaknán, Széken, Kolozson voltak. Ezek részint állami kezelésben állottak, részint bérbe voltak kiadva.⁵ A székelyek külön sóbányáit a fejedelem 1562-ben állami kezelésbe vette és kárpótlásul házi használatra ingyen sóot rendelt nekik.⁶ A sókamarások azonban nem egyszer megtagadták az ingyen só kiadását. A magyarországi nemesek csupán annyi kedvezményben részesültek, hogy hitelbe kaphattak sóot.⁷ A sóbányákban jobbágyok fejtették és vágták asót egyenlő, meghatározott kockákba, noha sokszor felhangzott a panasz, hogy a sóvágók a törvényes mértéket nem tartották meg.⁸ A sóot érték jelölésre is használták. A szegedi bíró, Zakán István u. i. megakarta venni Tóth Mihály lovát 1000 sóért; ez azonban nem adta oda, mert már 100 frt-ot ígértek érte.⁹ Egy sókocka értéke tehát kevesebb volt, mint egy tízed forint. Az állam kezelte a *kőbányákat* is. A mészköveket és a téglaegetéshez szükséges anyagot is állami mészkő, illetve agyag bányákból hordták.¹⁰

Bányászat.

Fém-bányák.

Sóbányák.

Kőbányák.

Erdélynek gazdag növény-, állat- és ásványvilága mellett örökösen panaszkodtak, hogy a nép *nyomorban* sinylődik. Ennek első sorban a *nagy adó* volt az oka, amelynek fejében sokszor még az utolsó dénárt is elvitték a jobbágytól.¹¹ Oka

Erdély
közállapota.¹ Békefi: Mezőgazdaság tört.² E. O. E. II. 342, 376.³ E. O. E. I. 81.⁴ E. O. E. II. 382.⁵ E. O. E. I. 64, 71, II. 90.⁶ E. O. E. I. 388, II. 207.⁷ E. O. E. II. 90.⁸ E. O. E. II. 90, 331, 333.⁹ E. O. E. I. 157.¹⁰ E. O. E. II. 375, 376.¹¹ E. O. E. I. 77.

volt még az is, hogy német, török és oláh hadak versenyezve rabolták a népet. Az országgyűlés elrendelte ugyan hogy a hadak saját költségükön éljenek, de hasztalan.¹ Utoljára is élelmezési biztosokat állítottak a végvárakba és feladatukká tették azt is, hogy óvják meg a népet az élelmiszereket ingyen kívánó katonák erőszakoskodásától.² A nyilvános bűnösöket üldöző *hatóság* is mindig a nép kenyerén élt.³ Mindezekhez járult még a *természet mostohasága*, amely sokszor tette tönkre a földmíves reményét. 1553-ban a pestis is dühöngött, amely magában Brassóban 3 hónap alatt 5000 embert pusztított el.⁴ Nem csoda tehát, ha ernyi sok baj miatt alig mult el országgyűlés anélkül, hogy az ország nyomorúságát nyilvánosan ne tárgyalták volna.

Ipar.

A szászok szerepe.

Az ipar és kereskedelem *fejlesztői* között első helyen a szászok szerepeltek. A magyar nemes és a székely főember vagy lófő maga nem űzött ipart, mint a szász polgár, csak jobbágyait és zselléreit foglalkoztatta vele falvaiban és egyéb birtokain. Az ilyen *vidéki kézművesek* azután számra és munkásságuk eredményére nézve egyáltalában nem mérkőzhettek a szász iparosokkal.⁵ Az iparúzó embereket *kézműveseknek*, műszereknek (mechanikus) nevezték.⁶ Ilyenek voltak: a puskaműves, kardkovács, paizskészítő, ötvös, óntő, vasárras, kovács, lakatos, kerekes, kaskötő, szűcs, tímár, varga, szíjgyártó, nyerges, kötélverő, takács, gyapjúműves, szűrszabó, szabó, ács, asztalos, székészítő, kádár, kefekötő, kőműves, mészégető, téglavető, mészáros, molnár, pék, borkezelő, pálinkafőző.

Vidéki kézművesek.

Puska-műves.

Szebenben és Brassóban 100 évvel hamarabb voltak *puskaművesek*, mint Angliában; ezek készítették az u. n. „büchse“-t, melyről a puskákat „pixidariusok“-nak nevezték.⁷

Kardkovács.

A *kardkovácsok* rövid keresztyvasas, kivert tört, ezüstveretű kardot csináltak; az utóbbit 44 frt 75 dénárért.⁸ Ők készítették a kard hüvelyét, a lándzsát, dárdát, kopját is.

Paizsgyártó.

A *paizsgyártók* egyszerű és díszes paizsokat gyártottak. Amannak ára 75 d volt, míg a vörös, vagy fehér színűvel háromszorosan befestett paizsért, az u. n. gyentáért 75 d-t

¹ E. O. E. I. 79, 145, 170.

² E. O. E. I. 440.

³ E. O. E. II. 188, 207.

⁴ *Deutsch*: II. 11, 12.

⁵ E. O. E. II. 364.

⁶ E. O. E. II. 99.

⁷ E. O. E. I. 56.

⁸ E. O. E. II. 317. Egy arany forint ekkor 100 dénárral volt egyenlő és abszolút értéke kb. 5 korona 28 fillér. *Acsády*.

is elkérték.¹ Páncélt is készítettek, sisak-, lábvért-, öv-, úgyszintén lőszerszámmért sem kellett külföldre menni.²

A fegyveriparral szoros kapcsolatban állott az *ötvösség*, amely különösen a szászoknál volt fejlett. Szeben, Brassó, Segesvár kiváló aranyművesekben bővelkedtek. A kolozsvári (1556) árszabás meghagyta, hogy az ötvösök 15 lótos (próbás) ezüsttel dolgozzanak és azt minden csalás nélkül olvassák meg. Minden ötvösnek bele kellett ütni a $\frac{1}{2}$ M-nál értékesebb kész műbe jegyét, hogy ily módon ellenőrizhessék a hanyag és silány munkákat.³ Az ötvösműhelyekből kerültek ki az ékszerek, a hadi öltözet díszítései, a templomi kelyhek, kereszték stb. Az aranyötvények árszabásának alapegysége a márka⁴ volt, azaz bármely alakú aranytárgynál 12 frt 50 d. Kivételt csak a nagyon díszes tárgyak képeztek, amelyeknek az ára márkánként 19 frt-ig is felment.⁵ Az ezüst tárgyaknál is márka szerint számítottak, de az ár természet-szerűleg kisebb volt; egy M ezüst 9·5 frt-ba került.

A nem nemes fémek feldolgozói között szerepeltek az *önöntők*, akiknek a munkáját ép úgy ellenőrizték, mint az ötvösökét. Szabály szerint 10 font fehér ónhoz egy font fekete ólmot vegyítettek és a készítményeket a műves megjelölte a maga jegyével, sőt a város címerével is. 5 font önöntvény ára 1 frt volt.⁶

A nyersvasat a *vasárrasok* hozták forgalomba. Minthogy a kovácsok, akik ezektől szerezték be a vasat, annak drága volta miatt magasra emelték készítményeik árát, az országgyűlés kérte a fejedelmet, hogy a vas árát 2·5 frt-ban állapítsa meg és a hámorokban így árultassa. A szegeknek való apró vas százát 2 frt-ért, az acél mázsáját 3 frt-ért árulták.

A *kovácsok* dolga a vasalás és vasszerszámok készítése volt.⁷ Ők patkolták a lovakat új vassal 4 dénárért; később 16 dénárért, illetve — ha ócska vasat használtak fel — feleannyiért. Egy kocsikerék megvasalása új vassal 25, használt vassal 20 és 16 d-ba került. Terhes szekerek kerekére 32, illetve 25 d-ért ütöttek vasat. Egy kocsit a kerekék nélkül 60, illetve 25 d-ért vasaltak meg.⁸ Öreg kapát 25, kis kapát 20, szállókapát 16, hosszú szántóvasat 32, lapos szántóvasat 16 dénárért készítettek a kovácsok.

¹ E. O. E. II. 317.

² E. O. E. I. 438.

³ *Jakab*: II. 150. E. O. E. II. 69, 181, 381.

⁴ Marka, pondus eredetileg súlyegységek voltak, később a pénzérték alapjául szerepeltek.

⁵ E. O. E. II. 317, 318.

⁶ E. O. E. II. 383.

⁷ *Jakab*: II. 157.

⁸ E. O. E. II. 70, 382.

Ötvös.

Önöntő.

Vasárras.

Kovács.

Egy szénához való kaszának 20, fametsző kaszának 3, arató egyes kaszának és sarlónak 4—4 dénár volt az ára. Acél kovácsoláshoz való pörölyért 12, nagy favágó fejszéért 20, kézi fejszéért 14, kis szekercéért 6 dénárt kértek.

Lakatos.

A finomabb kivitelű munkákat a *lakatosok* végezték. Lemezes zárat, vagyis u. n. peleg (pléh) lakatot 40, öreg lakatot 25 d-ért árultak. Egy ládára való pléh ára 25, ajtóra valóé 40 d volt. 20—25 d volt az ára egy kengyelvasnak, 16 d egy pár apró sarkantyúnak, 40 d 6 lónak való farkasfogú kemény zabláznak. Egy kopjavasat 12 d-ért csináltak, egy pár csizmát 8 d-ért vasaltak meg; 6 d volt az ára egy vakarónak.¹

Kerekcs.

A *kerekcsék*, vagyis kerékgyártók készítették a sokféle kocsit és szekeret. Egy kocsi ára 2 frt volt, a hozzá való kerekek darabonként 25 dénárba kerültek. 28—36 dénárért csináltak ökörszekerhez való nehezebb kereket. A kerék a vas árának emelkedése folytán később aránytalanul megrágult.²

Kaskötő.

A *kaskötők* a szekérre való és a halászathoz szükséges kast készítették.³

Szűcs.

A legélénkebb iparág az állatbőrök feldolgozása volt. Ezzel foglalkoztak a szűcsök, tímárok, vargák, szíj- és nyereggyártók. A *szűcsök* többnyire külföldről szerezték be a szükséges vadbőröket, ezért ingadozott készítményeik ára. Általában jobbfajta és silányabb bőrt különböztettek meg. 33 d volt pl. a jobbfajta rókabőr ára, míg a silányabbé csak 25. A szűcsök foglalkoztak a bőrök kikészítésével, fehérítésével. Egy hát-, vagy hasbőr fehérítésért 6 d-t volt szabad kérniük. A legolcsóbb gerezna a báránybőr volt, amiből 60 d-ért készítettek subát. Amely mértékben emelkedett azonban a nyers bőr ára, oly mértékben drágult a kész árú is. 68 dénárt kért pl. a szűcs, ha 4 dénárjával fizette a bőrt, 84-t, ha 6 dénárért szerezte be a nyers bőrt. A báránybőrnél értékesebb volt a róka gerezna, amelyből 2, 3 vagy 4 darabot kapott a szűcs 1 forintért. A rókabőrből való háttas subát ennek megfelelőleg 7, 9 és 12 forintért adta el.⁴ Egy öreg ködmen ára 60 d, félködmené 38 d volt. Megszabta a törvény a nyers bőrök árát is. 1560-ban 3 róka bőrért vagy 25 bárány bőrért 1 forintnál többet nem volt szabad kérni.⁵ A menyétbőr a drágább bőrök közé tartozott. Egy gereznához 40

¹ E. O. E. II. 71, 180, 319, 383.

⁴ E. O. E. II. 65, 67.

² E. O. E. II. 70, 182, 183, 320, 382.

⁵ E. O. E. II. 177.

³ E. O. E. II. 342.

ilyen kis bőrt kellett feldolgozni, s az egész 48 forintba került, de ha a bőr silányabb volt, 15 forint 38 d-ért is kiállíthatták. A mogyorónyest bőrét 59 d-ért, a biknyestét 25 d-ért vette a szűcs és munkabér fejében darabonként 1–1 d-t kért. Drága bőr volt végül a farkasé is, amelyért nyers állapotban 1 forintot is adtak. A kidolgozásért fehéritéssel 25, anélkül 16 d-t kaptak a szűcsök. Áruik közt találjuk az ökör-, tehén-, kos-, cáp-¹ és juhbőrt is, noha ezeket a tímárok dolgozták ki.

A nyersbőr nagy kivitele miatt a *tímároknak* drágán kellett megfizetni a lábbelinek való bőroket. Az országgyűlés szabályozta a vételárát, de megkívánta, hogy ha egy ökörbőrt 50 d-ért vesznek, kidolgozva 80 d-ért, ha egy tehénbőrért 33 d-t fizetnek, kikészítve 50 d-ért, ha egy berbécsbőrt nyersen 10 d-ért kapnak meg, kidolgozva 13 d-ért, végül ha egy nyers kecskebőrhöz 14 d-ért juthatnak, kikészítve 20 d-ért árulják.²

A tímároktól a bőr a *vargákhoz* került. A cserző vargák csak a saját használatukra fehérethettek bőrt és csak családjuk segédkezhettek, mert ez a tímár dolga volt, övék csak a lábbeli készítés.³ A férfiak számára kecskebőrből varrtak csizmát, az u. n. „patsmá“-t 16 d-ért, meg is vasalták és sarkantyúval is ellátták.⁴ Berbécsbőrből „deli saru“-t másképpen „ceppelis“-t, varrtak,⁵ amelyet csak amolyan „kölyök csizma“-nak tartottak,⁶ mert szára csak bokáig ért. Az ára 14 d volt és 2 d-ral drágább, ha kosbőrből készült. Kosbőrből készítettek még felkötő, térdig érő „zekernyé“-t 40, ugyanazt kecskebőrből 50, hitványabb minőségű bőrből pedig 25 dénárért. Aránylag elég drága volt, pedig jobbára a szegény emberek viselték. A nők lábbelijét a vargák többnyire a vékonyabb berbécsbőrből készítették. Volt magas-sarku piros, vagy fekete „asszony-csizma“, saru és papucs is. Ezek közül a csizma volt a legolcsóbb: 16 d, a papucs a legdrágább: 25 d. Női cipő fejeléseért 12, férfi saruért 16 d-t kellett fizetni.⁷

A vastagabb bőroket a szíj- és *nyereggyártók* dolgozták fel. Áztatták, cserezték, nyújtották, festették a bőrt és hogy erősebb legyen bélelték. Ők is a bőr árához mérten árulhatták munkájukat. Készítettek veres hámot 25, sárgát 16

Tímár.

Varga.

Szíjgyártó.

XIV. 3. ¹ Cáp = kecskebak. *Nyelvtör.*

² E. O. E. II. 67.

³ *Jakab*: II. 30.

⁴ E. O. E. I. 318, II. 71, 383.

⁵ E. O. E. II. 381.

⁶ *Békefi*: *Ruházat tört.*

⁷ E. O. E. II. 179.

és fehéret 10 vagy 9 d-ért; egyszerű kantárt 6, béleltet 16 d-ért, zablát 7, 8, 16, illetve 25 d-ért készítettek, de volt 30 dénáros (lakattal vagy vassal ellátott piros) zabla is. Kötőféket sokféle minőségben csináltak. 20 d-ért árulták a veres bőrből való nagy, bélelt szekeres féket, míg az ónos zablájú féknek – bármily színű bőrből készült is – 40 dénár volt az ára. Szügyelőt és farmatringot 8—8, kengyel-szíjat 7, 8, 10, 16 d-ért árult a szíjgyártó.¹ A *nyeregglyártók* egy és két kápájú nyerget 1, illetőleg 1·5 forintért adtak. Ócska anyagot új gyanánt, vagy nyers fát sohasem volt szabad felhasználniok.²

Nyeregglyártó.

Kötélverő.

A kender külső rostjainak feldolgozásával a *kötélverők* foglalkoztak. A kender mázsáját 1 frt-ért vették. Vigyázniok kellett, hogy sokat ne szállítsanak ki az országból, hogy a kötél ára nagyon fel ne menjen. A kötélverőktől becsületes munkát kívántak, ami abban állott, hogy 1000 darab rendes nagyságú kötél súlya 5 mázsánál se többet, se kevesebbet ne nyomjon. A fonott kötélből egy darabért 1, öreg ist-rángért 2, kisebbért 1, négyelő, vagyis egymást keresztező módon készült kötőfékéért 4 és szekérnyomtató kötélért 5 d-t kérhettek el; ha végszámba árulták, 6 rőf kötél ára 5 dénár volt.³ Az iparosok között előkelő helyet foglaltak el a *takácsok* is, akik a kendert és a lent vászonná dolgozták fel.⁴

Takács.

Gyapjűműves.

A gyapjú feldolgozásával a *gyapjűművesek* foglalkoztak. Szőrműveseknek, szürke posztó-készítőeknek, szürcesapóknak és szűrszabóknak is nevezték őket. Utóbbi nevük onnan származik, hogy a kész posztót 40 rőf hosszú és 1·5 rőf széles végekre vágják fel. Készítettek fehér, fekete, feketés-tarka és legnagyobb mértékben szürke posztót, továbbá kalapnak való nemezt is. A kész posztó ára attól függött, hogy mennyiért vették az anyagot. Ha egy mázsa gyapjúért 1 frt-ot adtak, akkor a fehér posztó végjét 2 frt-ért, a feketéét 1 frt 50 d-ért, a tarkát 1 frt 25 d-ért árulhatták. 1571-ben megdrágult a gyapjú, tehát a szür árát is feljebb emelték. Ha megrendelésre dolgoztak, a munkadíj az anyag értékének arányában nőtt. A gyapjűműveseknek a posztót jól kellett elkészíteniök; vigyázniok kellett, hogy az áztatásnál el ne rothadjon, mert a rothadt, „senyvedt” posztóért senki sem tartozott pénzt adni.⁵ Drágán fizették meg a *külföldi* gránát, sája, sztamet, karázia, lörenberge és a braz-

¹ E. O. E. II. 80, 180, 380.

² E. O. E. II. 383.

³ E. O. E. II. 68, 381.

⁴ E. O. E. II. 382.

⁵ E. O. E. II. 70, 182, 382.

lai (boroszlói), a piros bergkami és piros nürnbergi posztót. A sokféle selyem, bársony, taffota, selyemzsinór nagyrésze szintén külföldi áru volt. A szövő ipar termékei voltak a szőnyegek, bútorszövetek, pokrócok, kocsi- és nyereg-takarók is.

A ruhaszöveteket megrendelésre a *szabó* dolgozta fel. Munkájáért a törvényben megszabott árt kérte, kivéve, ha valami nagyon díszes ruhát csinált. A férfiak számára nadrágot varrt és dolmányt sokféle változatban. Ez a ruhadarab bő, testhez nem simuló tunikából fejlődött ki annak meg rövidülése folytán.¹ Hordtak bélelt és béleletlen dolmányt. A szabó kezéből került ki a suba is. Ez alatt eleinte nehezebb férfi felsőruhát, később női kabátot értettek. Volt takarónak nevezett és hátas suba is, amely utóbbit csak félvállra vetve viselték. A férfi ruházathoz tartozott a hacuka is, amely rövid, bő, női ruhához hasonló melegebb felső öltöny volt. Ezt is készíthette a szabó bélelve, vagy béleletlenül, hosszabbra, rövidebbre. Hosszabb, de alakra ehhez hasonló volt a köpeny. Gallérral vagy anélkül varrták az öreg és fél, vagy kurta ködmönt. A szolgák számára a szabó piros vagy szederjes színű mentét, kis subát és nadrágot varrt, ünneplő öltözetüknek alkatrészeit.² A nők is varrattak a szabóval bélelt vagy béleletlen subát, mentét, köntöst és tunikát. Karmantyújuk is volt, amit „fyres“-nek is neveztek.³ A papok és szerzetesek ruhája egyszerű volt, de megvarrásukért mégis elkért a szabó 40, 50 d-t is. A varratási díj általában a szabás és varrás nehéz volta és a ruhák anyaga szerint változott. Női szoknyát egyszerű boroszlói posztóból 20, lörenbergiből 24 d-ért készítettek. Papucsot is varrt a szabó páronként 16 d-ért. Fejlett volt a *kalapipar* is. A szászoknak különleges fekete bársony kalapjuk volt, a szolgáknak tollas süvegük. A kalapokra páva, strucc és darutollakat tűztek.⁴

Szabó.

Kalapos.

Az erdők gazdagsága magával hozta a faipar fejlettségét. *Ácsok, asztalosok, székkészítők*, kádárok foglalkoztak a nyers fa feldolgozásával. A *székkészítők* kárpitos munkát is csináltak. Széket egyszeres betakarással 1 frt-ért, kettős borítással 1'5 frt-ért árultak. Visszaélések elkerülése végett a törvény szigorúan megtiltotta nekik, hogy javított széket adjanak új helyett és nyers fából dolgozzanak.⁵ A *kádárok* készítették a sok hordót, kádat, kétfülű csebert, vedret, félfülű

Ács, asztalos, székkészítő.

Kádár.

¹ *Békefi*: Ruházat tört.⁴ E. O. E. II. 317, 343.² E. O. E. II. 343, 380.⁵ E. O. E. II. 71.³ E. O. E. II. 70.

sajtárt. Ügyelniök kellett arra, hogy hordóik 80 vagy 40 vedresnek legyenek. A mértéket néha nem találták el pontosan, mert 30 vedres hordót is csináltak. Az árszabás utasítását követve 80 vedres hordót és kádat 1 frt-ért, 40 vedrest 50 d-ért árultak. Később annyi d-t kértek érte, ahány vedret tartalmazott. A kétfülű cseber árát aszerint állapították meg, hogy megtöltve vízzel egy ember elbírja-e vinni, vagy sem; eszerint 3 vagy 6 d-ért árulták; ha pedig két ember sem bírta felemelni, annyi d-ral nőtt az ára, ahány vederrel az űrtartalma.¹ A *kefekötő* ipar nyomai is mutatkoznak már ekkor. Szászsebes építésénél látjuk a *kőműves*, *mészégető*, *tégelvető*, *tóásó* mesteremberek tevékeny munkáját.

Kefekötő.
Építőmester-
emberek.

Mészáros.

A hús ipari feldolgozásával a *mészáros* foglalkozott. A céhen kívül álló mészárosokat, henteseknek nevezték.² Voltak ideiglenes és állandó mészárszékek. Mindegyikben jó húst kellett árulni és fonttal mérni, nem pedig szemmérték szerint.³ A hulladék zsírból és faggyúból szappant készítettek. E célra 3 frt-ért vettek egy mázsa faggyút a *szappangyártók* és 3 d-ért árultak egy font szappant.⁴

Szappanfőző.

Molnár.

Előkelő helyen szerepelt a *malomipar* is. A malmok nagy része a földesurak tulajdona volt és jobbágyságok dolgoztak bennök. A malomiparral kapcsolatos volt a *sütő ipar*.

Pék.

Borkezelő,
pálinkafőző.

A *bor kezelése*, a visszamaradt törköly és seprő feldolgozása pálinkává szintén sok munkást foglalkoztatott. Egy köből törkölyt 20 dénárért vettek a *pálinkafőzők* a borgazdaktól.

A céhek ellen-
őrző munkája.

Az ipar fejlődésére nagy befolyással volt a *céhrendszer*. Minden mesterségnek külön céhe volt, amely feladatának tartotta a munkás kezek ellenőrzését, a mesteremberek erkölcsi felügyeletét, másrészt védelmét és jólétének előmozdítását is. A *műlátók* 8 naponként eljártak a mesterekhez, hogy megtekintsék, mit és hogyan dolgoznak fel. Megvizsgálták a kész árukat, hogy rajtok van-e a pecsét a mester nevével, sokszor a város címerével is. Ha azután pl. rosszul kidolgozott bőrt találtak, olyat, amelyet nem lett volna szabad forgalomba bocsátani, jelentették a tímárok céhmesterének, hogy az a hanyag és furfangos kézművest büntesse meg veréssel.⁵ A bodnároknak hamis mértékre készült edényeit összetörték. Nemcsak a céheknek, hanem a városi ható-

¹ E. O. E. II. 69, 381.

² *Jakab*: II. 145.

³ E. O. E. I. 298.

⁴ E. O. E. II. 380.

⁵ E. O. E. II. 68.

ságnak, sőt a polgároknak is gondjuk volt arra, hogy pl. a hordók igaz mértékre készüljenek, mert minden vevő maga vallotta kárát, ha kevesebb bort kapott, mint amennyit megfizetett.¹ Felügyelt a céh a céhtagok polgári köteleseégeinek teljesítésére is.

4. Kereskedelem.

A gazdasági és ipari termékek értékesítésével leginkább a szász városok foglalkoztak. A *székelyeknek* a kereskedés nem vált soha vérükké. A magyar nemesek helyett *jobbágyaik* kereskedtek, különösen vágómarhával, nyersbőrökkel és élelmi szerekkel. Ők elégítették ki a hadak szükségleteit is, de csak a saját terményeikből, mert nyereszedés céljából szénát, zabot, vagy más egyebet nem volt szabad venniük.² Voltak u. n. *vándor kereskedők*, házalók (negotiatores). 1541-ben megengedték nekik, hogy szabadon vándorolhatnak, üzletet köthetnek, 1549-ben azonban eltiltották őket a kalmárkodástól. *Külföldi kereskedők* is megfordultak az országban. 1542-ben történt, hogy Váradon megöltek 18 gazdag török kereskedőt és sok drága holmijukat elrabolták.³ A fogarasi utat különösen görög kereskedők látogatták, míg a sok marhacsempészetért ki nem tiltották őket az országból.⁴ A havasalföldi és moldvai oláhokat, akik kereskedés, ürügye alatt leveleket és üzeneteket közvetítettek, nem tiltották ugyan ki az országból, mert árucikkeikre, a drága prémekre nagy szükség volt, de szigorú intézkedéseket hoztak az esetleges visszaélések meggátlására.⁵

Állandó
kereskedők.

Vándor
kereskedők.

Külföldi
kereskedők.

Úgy a hazai, mint a külföldi kereskedők kezét nagyon megkötötte az *árszabás*. Miként az iparcikkeknél, úgy a vásárra kerülő egyéb árúnak is megvolt a maga meghatározott egységes ára. Mégis megtörtént, hogy az eladók figyelmen kívül hagyva az árszabás pontjait, néha valósággal zsarolták a közönséget. A sérelem orvoslásában a szabad szász városok kiküldöttéi nagy buzgóságot fejtettek ki, mégsem tudtak célt érni. 1556-ben azután a kolozsvári országgyűlésen új árszabást készítettek,⁶ s azt a következő években újból meg újból megerősítették. A fejedelem pedig bizottságot küldött a városokba, helységekbe és minden székely székbe, hogy a polgármesterekkel és királybírákkal együtt határozzák meg az iparcikkek árát és a fejedelem nevében

Árszabás

és megtartása
ügyében tett
intézkedések.

¹ E. O. E. II. 381.

² E. O. E. I. 341.

³ E. O. E. I. 140.

⁴ E. O. E. I. 300, II. 59.

⁵ E. O. E. II. 59.

⁶ E. O. E. II. 65.

követeljük az árszabás pontos megtartását.¹ 1560-ban a nemesek jóváhagyásával a szászok is készítettek maguknak külön árszabást, amely csupán ott emelte fel méltányosan az árakat, ahol az előállítási anyag megdrágult.² Noha az egyes árszabások másolatát mihez tartás végett minden hatóságnak megküldték, s annak a megtartásán a céhek is buzgólkodtak, 1569-ben szükségessé vált a vizsgálat az engedetlen iparosok ellen. Ha valamelyikre bebizonyult a vétség, az illető bíróját büntették meg, amiért nem ellenőrizte eléggé a pontok megtartását. Sokszor némi halasztást adtak, s határidőhöz kötötték a végzések érvényét. A drága esztendőkből az országgyűlés megengedte a kézműveseknek, hogy portékáik árát valamivel felemeljék. Attól a mesterembertől ellenben, aki bosszankodva az ellenőrző intézkedések miatt, nem tartott elég anyagot a mesteriségéhez, elvette házát és marháját, őt magát pedig a községből kiűzte.³

Kivitel.

Az árszabás a kivitelre és behozatalra egyaránt vonatkozott. A *kiviteli kereskedés* cikkei voltak: ló, szarvasmarha, nyers és kikészített bőr, kender, gyapjú, szűr, fegyver és élelmi cikkek. Különösen élénk volt a *lókivitel*. Épen ezért korlátozták. Ha valaki 6 évesnél fiatalabb lovat akart kivinni az országból, engedélyt kellett kérnie a fejedelemtől. A harmincadosok, nemesek, város- és falubírák különben az engedély nélkül kivitelre szánt lovak egyharmad részét a maguk, kétharmad részét a fejedelem számára foglalták le.⁴ Hasonló intézkedések voltak a *marha-* és *bőrdárú-kivitelről* is. Az állatvásárokon is meg kellett tartani az árszabás pontjait. E szerint pl. egy juh ára 40 dénár volt. A marhák árát még Martinuzzi idejében megállapították, de a községek kinevelték az árszabást, amiért is az engedetlenekre 200 frt bírságot szabtak ki.⁵ Megtiltotta a törvény a nyest, róka és bárányprémeknek, továbbá az ökör-, tehén-, juh- és kecskebőröknek a kivitelét, míg józan okoskodással megengedte a kész *lábbeli* kivitelét, de csak módjával, hogy itthon hiány ne legyen benne. Noha a szabály ellen vétőtől minden holmiját elvették,⁶ a lábbeli rohamos megdrágulását nem tudták megakadályozni. *Élelmiszereket* is vittek Magyarországra, de inkább onnan hoztak be Erdélybe búzát és bort.

Behozatal.

A *beviteli cikkek* főforrásai Moldva és Havasalföld voltak. Innen hozták be a szűcsök, sokszor maguk az oláh keres-

¹ E. O. E. II. 99.

² E. O. E. II. 176, 182.

³ E. O. E. II. 365.

⁴ E. O. E. II. 198, 378.

⁵ E. O. E. II. 383.

⁶ E. O. E. II. 299, 585.

kedők a jobbnál jobb *prémeket*, a házalók áruik javarészét. A különféle posztók lengyel, cseh és német földről kerültek be az országba.

Bent az országban élénk volt a *termény és élelmiszer kereskedés*. Ez is árszabás szerint történt. Az élelemlről, amit a katonáknak és a takarmányról, amit azok lovai számára szállítottak a községek a táborba, megállapított árjegyzék volt. Az árszabás szerint a tábornak 1 köből árpát 24, egy kolozsvári köből zabot 20 és 16, vásárhelyi köből 10 és 8, Bárca, Csik, Gyergyó és Háromszék mértékével mért zabot 5 d-ért kellett vennie.¹ A szénát a seregben levő nemesek és a szállító község bírának becslése szerint vették. Egy lónak egy napra és éjjelre való eleséget általában egy d-ral fizették. Élelmiszerek közül a sütni és főzni való hús fontját nyáron 2, a pecsenyének való marhahús fontját 4 d-ért adták a mészárosok.² Télen a hús olcsóbb volt. Egy darab levágni való tehén ekkor csak 60 d-ba került. Igaz ugyan, hogy bőrét és faggyúját nem értették bele az árba; azt vissza kellett adni az eladónak. A báránynak darabját 10 d-ért árulták. Kis malac, lúd és csirke párja 4—4 d-ba kerültek.³ A szalonna és a kenyér szintén igen olcsó volt. A bor sem volt drága: 1 ejtel (0'8 l) ára 1—4 dénár közt ingadozott.⁴ Aki a felsorolt áraknál többet mert kérni, attól a bíró elvette az árút és a maga hasznára eladta.⁵

Belföldi kereskedés élelmi cikkekkel.

A kereskedés színhelye a vásártér volt. Ezeken *heti* (nundinae) és *országos vásárokat* tartottak. Heti vásár tartására minden nagyobb községnek volt joga, de országos vásárokat csak a nagyobb kereskedelmi gócpontokon, mint Szebenben, Brassóban, Besztercén, Kolozsvárt tartottak. Kolozsvár évenként 4 országos vásárt tarthatott, s csak ezeken adhatta el árúit idegennek.⁶ Ide hozták a külföldi kereskedők is holmijukat, „ad vigesimam“ mint mondani szokták, mert érték a város kapujánál huszadot kellett fizetniök.

Heti és országos vásár.

Vásárlás alkalmával minden árucikket a maga törvényes *mértékével* kellett mérni. Ennek ellenőrzésére szolgált a *mértékhitelesítés*, amit városi polgárokból alakult bizottság végezett. Városról-városra járva megállapította, hogy a kereskedők a mértékeket a 25 év előtt meghatározott alak-

Mértékek és mértékhitelesítés.

¹ E. O. E. I. 344, 538.

² A nyári időszak e tekintetben pünkösdtől Szt. Márton napjáig, azaz november 11-ikéig tartott. E. O. E. I. 298.

³ E. O. E. I. 538.

⁴ E. O. E. I. 344.

⁵ E. O. E. II. 177.

⁶ *Jakab*: II. 121.

ban és nagyságban használják-e.¹ Egy-egy pontos mértéknek minden városban kellett lennie, hogy aszerint készíthessék az újakat. Ezzel hasonlította össze a bizottság a közkezen forgó példányokat. A szászok mértéke nem volt egyenlő a magyarokéval. A bizottság döntötte el, hogy melyiket használják. A *hosszmérték* egységéül a kolozsvári rőföt fogadta el, hiába igyekeztek a szászok a magukét előtérbe tolni.² A rőf negyedrészt (quartale), a könyököt és lábot meghagyta a bizottság továbbra is. Az *ürmértékek* kétfélék voltak: gabona- és folyadék-mérők. Az előbbiek közé tartozott a modius, vagyis véka. A folyadék mérésére a cubulus, vagyis veder szolgált.³ Szerepelt a fél, negyed, és nyolcad köből: a media is.⁴ Folyadékmérők voltak még az urna és az ejtel. Az urna az egyedüli mérték, amelynél a szászok mintája volt az irányadó, nem a kolozsvári.⁵ Az ejtel (=achtel), vagyis octale egyenlő volt a magyar itce űrtartalmával, vagyis kb. 0·845 liter. Különösen a székelynél volt használatos, de a szászoknál is megtaláljuk. 1556-ban az országgyűlés bizottsága megszabta a pintha — *pint* űrtartalmát, amennyiben azt 2 itcével (= 1·4147 liter) tette egyenlővé.⁶ *Súlymértékül* használták a mázsát (centenarius) a fontot (libra) és a staterát. Midőn *szemmérték szerint* mértek, tenyérrel, kötegről és nyalábról beszéltek.⁷

Áldomás.

Az alkú befejeztével és a fizetés után a vevőnek néhány tisztes polgár, vagy falubeli előtt az „igaz vétel jeléül Szent János poharát, azaz *áldomást* kellett adnia“.⁸ Ha azután a vevőnek a vett tárgyak miatt pere támadt, azoknak a tanúbizonyságával igazolhatta a törvényes vételt, akiknek a szent János-poharat adta. Ha a város, vagy a falu határára kívül történt a vásárlás, a vevőnek *szavatost* kellett állítania.⁹ Némelykor a vevő adós maradt és az eladót csak valami megfelelő zálog adásával biztosította. Ezt azonban az eladónak sohasem volt szabad kicsikarnia,¹⁰ sőt azt is el kellett néznie, hogy az adósok az ő rovására halasztásra is kérnek engedelmet a fejedelemtől.¹¹

Huszad; út- és hidvám.

A *huszadon* kívül nagy mértékben csökkentette a kereskedők jövedelmét a sok *út- és hidvám*, amelyet utazásaik alatt a földesurak szedtek tőlük: szekerenként 3–4 d-ért

¹ E. O. E. I. 300.

² E. O. E. II. 106, 182.

³ E. O. E. II. 114.

⁴ E. O. E. II. 310.

⁵ E. O. E. I. 298.

⁶ E. O. E. II. 114.

⁷ E. O. E. I. 241, 65.

⁸ „Poculum sancti Johannis“ E. O. E. I. 219.

⁹ E. O. E. I. 220.

¹⁰ E. O. E. I. 413.

¹¹ E. O. E. II. 363.

minden vámháznál. A nemesek e jövedelemhez az utak jókarban tartása fejében jutottak. Vámszedő jogukkal azonban visszaéltek és úton-útfélen törvénytelen, u. n. „száraz vám”-okat állítottak fel. E visszaélés megszüntetésére az országgyűlés több ízben is elrendelte a földesurak vámszedési jogáról szóló okleveleinek vizsgálatát, hogy annak alapján a törvénytelen vámházakat leromboltassa.¹ Az eladási szándékból Erdélybe behozott és kivitt cikkek után a kincstár részére határvámot, vagyis *harmincadot* kellett fizetni. Ennek a beszedésére felállított vámház volt Déván, Vinczen (Hunyad m.) Váradon, Tasnádon, Kolozsvárt és a keleti meg a déli határon is több.²

Száraz vámok visszaélései.

Harmincad.

5. Közlekedés.

Nagy *akadály*a volt a közlekedésnek az, hogy a célba vett utazást a fejedelemnek előre be kellett jelenteni, mert azt, aki engedély nélkül távozni mert az országból, fej- és jószágvesztésre ítélték.³ Ugyanolyan büntetés terhe alatt kívánták meg a székely székektől is, hogy ha vásárlás végett Moldvába vagy Havasalföldre akarnak menni, jelentsék be szándékukat az illető szék nemeseinél, akiknek viszont kötelességük a fejedelmet értesíteni az utazók nevééről és az utazás céljáról, hogy *menlevelet* (*salvus conductus*) küldhessen számukra.⁴ A házalók részére *passzust*, azaz engedélylevelet állíttatott ki a fejedelem.⁵ Menedéklevelet nem egyszer magán felek is kiállítottak.⁶

Akadály, utlevél.

Erdélyt jó karban levő *kereskedelmi utak* hálózta be. Az államnak érdekében állott azok fenntartása, már csak azért is, hogy monopolium cikkeit könnyebben szállíthassa szét az országba. A *rejtett utakon* történő árucsempészség megakadályozására 1549-ben a marosvásárhelyi országgyűlés elzáratta azokat az utakat és ösvényeket, amelyek már 25 éve nem jártak.⁷ Elrendelte, hogy a hegyek és utak megvizsgálására minden nemzet 3 nemest küldjön ki. Feladatukká tette egyrészt, hogy eskü alatt kérdezzék meg mindenkitől, vajjon jártak-e már máskor is a most használt utakon és ha igen, mily árukat szállítottak; másrészt ügyeljenek arra, hogy szokatlan utakon ezután senki se járhasson és holmiját se szállíthassa.⁸ Ha pedig valaki a

Kereskedelmi utak.

Rejtett utak.

Utigazító bizottság

¹ E. O. E. II. 62, 77, 89, 107, 116. ⁵ E. O. E. II. 212.

² E. O. E. II. 98.

⁶ E. O. E. I. 167.

³ E. O. E. II. 97.

⁷ E. O. E. I. 299.

⁴ E. O. E. I. 84.

⁸ E. O. E. I. 301.

fejedelmi parancsnak ellenszegülve elmulasztaná a hegyi utakat levágott szálfakkal elzárni, méltó büntetéssel sújtsák.¹

Szekér, kocsi.

A szárazföldi utazásra *szekeret* és *kocsit* használtak. János Zsigmond, amikor a török szultán fogadására indult, két új kocsit csináltatott 28 frt 36 dénárért és ezekre két ládát 5 frtért. Ugyancsak e menetben szerepelt még konyha-kocsi,² a cselédség holmiját szállító külön szekér és élelem-szállító jármű. Igen erős szekereket használtak a hadi szerek szállítására, amely célra egy ízben az országgyűlés a szász papoktól 100 szekér és 598 ló átengedését követelte; a fejedelem azonban a szászok kérelmére a lovak számából 100-t elengedett.³ Igen nagy terheket, pl. építés-hez való köveket, téglát ökrös szekeren szállítottak, amely-nek kerekei erősebbek voltak, mint a többi szekéré.

Szekérvezető, sáfár.

A lovakat *szekérvezető*, illetőleg kocsis irányította. A szász papok lovaihoz minden falu köteles volt egy-egy szekér-vezetőt adni, még pedig lehetőleg idős, házias embert, hogy meg ne szökjék.⁴ A dékánások⁵ egy-egy *sáfárt* adtak, akinek tiszte volt a lovakra gondot viselni; a vezetőik ugyanis csekély 2 frt hópénzükből nem költhet-tek a lovakra is. Nehéz dolog volt kocsist kapni. A fejedelem ezért meghagyta Szeben városának, hogy a szász nép közül adjon embereket a szász papok lovaihoz kocsis-nak⁶. Szokásban volt a lovak *kölcsönadása* is. 1566-ban pl. midőn a fejedelem fényes kísérettel ment a szultán elébe, a nagy sietség miatt utközben 8 ló kidőlt és ezek helyébe más nyolcat béreltek Nagy-Modostól (Torontál m.) Pancsováig 6 frt 42 d-ért.⁷ A szebeni polgármester Karán-sebestől Lugosig 3 frt-ot fizetett 4 lóért. Karánsebestől Brassóig 6 lónak a bére 6 frt 24 d volt. A kölcsön vett lovakat azután a legközelebbi nagy városból visszaküldték és újakkal cserélték fel. Ily módon, váltott lovakkal, arány-lag elég gyorsan ment az utazás: Erdélyből Bécsbe 3 hét alatt lehetett eljutni.

Lovak kölcsönadása.

Kíséret.

A nemesek mindig *kisérettel* utaztak; egyrészt biztonság kedvéért, másrészt mert a hosszú út alatt szükségük volt a cselédségre, amely még az országgyűlés helyére is elkísérte urát.⁸ Az utazás sok pénzbe került. A szászok

Utiköltség.

¹ E. O. E. II. 77.

² E. O. E. II. 312.

³ E. O. E. II. 303.

⁴ E. O. E. II. 308.

⁶ E. O. E. II. 330.

⁷ E. O. E. II. 320.

⁸ E. O. E. I. 506.

⁵ Dékán = kanonok; dékánág: a dékán hatásköre alá tartozó káptalan-birtok.

Beer Simon szász polgárt midőn kijelölték a fejedelem Belgrádba induló kíséretébe, 10 forint *utiköltséggel* látták el. Ugyanakkor javarészen a szász nemzet fedezte a fejedelem költségeit is.

6. Építkezés.

Szászsebes
felépítése.

A korabeli építkezésről úgy alkothatunk világosabb képet, ha megismerkedünk egy várnak, a jelen esetben *Szászsebesnek felépítésével*. Az olyan közérdekű munkában, aminő ez is volt, a fejedelem, nemesek, székelyek és szászok közösen vettek részt. Ez alkalommal is 4 részre osztották a vár építésére kijelölt területet: az egyik rész felépítését a fejedelem vállalta magára, a többi 3 részre nézve pedig nyilat vetett a 3 nemzet és mindenik azt a részt választotta, amelyet az ő nyila mutatott. A fejedelem azonban, tekintettel a székelyek kis számára, méltányosságból átengedte nekik segítségül az ő székely mezővárosait, a nemeség pedig Zaránd vármegyét.¹

A munka
kezdete.

Az *építéshez Szent György napján fogtak*, „amikor a barom már legelhet a mezőn.”² A béresek a kőbányákból ökrös szekereken mészkövet hordtak, amelynek az égetésére a fejedelem rendelt ki embereket.³ A *mészégetéssel* egyidőben a *tégldvetők* is megkezdték munkájukat. Kétféle téglát készítettek: rakó- és padló-téglát, amelyeknek ezre 1 forintba került. Az építő jobbágyokat ellátták *eszközökkel*. Minden tíznek volt egy szekere, rajta ásó, kapa, lapát, teknyő, fejsze, fúró, balta, faltörő és egyéb, az építkezéshez szükséges eszköz. A munkát a *főpallérok* vezették. Ezek alá voltak rendelve a *megyei jegyzők*, akik közvetlenül az „apró-mívesekre” ügyeltek fel. Szászsebes építésének vezetésére a fejedelem rendelte ki főpallérnak Orbai Miklóst havi 16 frt fizetéssel. A megyei jegyzők hónaponként felváltva viselték felügyelői tisztüket és fizetésük havi 5 frt volt. Ők osztották ki a 600 apró-míves napibérét: fejenként 10 d-t. A *rakó kőművesek* egy hétre egy frt-ot, ételt és italt kaptak; a kőműves legények 60 pénzt és teljes ellátást.⁵ Ugyanúgy fizették az ácsokat is. A 600 mívést csak 1—1 hónapig foglalkoztatták, s mindig másokat fogadtak helyökbe. Az utazás költségeit a munkások maguk viselték.⁶ A szászsebesi építkezésnél a *tóásók* (sáncásók) és *kőművesek lengyelek*

Munkások.

Pallér.
A megyei
jegyzők
megbízatása.

Idegen
munkások.

¹ E. O. E. II. 375, 377.

⁴ E. O. E. II. 383.

² E. O. E. II. 375.

⁵ E. O. E. I. 542.

³ E. O. E. II. 376.

voltak. Ezeket Korniss Gáspár hozta be az országgyűlés kérésére és a fejedelem parancsára.¹ Orbai Miklós szerződést kötött velük, a jegyzők pedig pontosan fizették őket a nemesek pénzéből.

Várak építése
és
megerősítése.

A sok háború és Erdély szorongatott helyzete szükségessé tette várak és erődök építését, illetve megerősítését.² A határszéleken a váraknak egész hálózata keletkezett, noha a sok hegysszorossal maga a természet is hozzájárult az ország megerősítéséhez. A török pár év alatt mintegy 150 várat hódított meg.³ Ezek helyett tornyos erődöket, várkastélyokat emeltek és a meglévőket megerősítették. Köréjük árkot ástak és töltést húztak, hogy az ostromot megnehezítsék.⁴ Déva építésénél a hunyadmegyei nemesek segítettek, Ujvárt (Szamosújvár) pedig Kolozs, Doboka és Belső-Szolnok megyék jobbágjai erősítették meg.⁵ Az ország békéje sokszor megkívánta, hogy egyes várakat és erősségeket leromboljanak. 1540-ben követek kérték Izabellát, hogy romboltassa le Uj-Bálványos (Szolnok-Doboka m.) várát.⁶ 1541-ben Görgény és Vécs (Maros-Torda m.) várakat, 1545-ben a szász falvakban emelt kastélyokat és erősségeket rombolták le és romjaikból megerősítették Szebent, Brassót, Segesvárt és Szászsebest. 1551-ben azokat az újonnan épült várakat pusztították el, amelyek inkább a szomszédok elnyomására, mint a nép védelmére valók voltak.⁷ 1565-ben a kolozsvári országgyűlés úgy intézkedett, hogy ezentúl Ófelsége engedelmé nélkül új kastélyt vagy erősséget hűtlenség bűnének terhe alatt senki se építsen; a fennálló kastélyokat pedig az egyes nemzetekből választott két-két egyénnel megvizsgáltatta és a károsakat leromboltatta.⁸

Várak
lerombolása.

¹ E. O. E. II. 376.

² E. O. E. I. 243.

³ E. O. E. I. 511.

⁴ E. O. E. I. 58, II. 103.

⁵ E. O. E. I. 546, 578.

⁶ E. O. E. I. 69.

⁷ E. O. E. I. 324.

⁸ E. O. E. II. 142.

IV. FEJEZET.

Társadalmi és szellemi élet.

1. *Társadalom.* A) A három nemzet szövetsége. a) Magyar nemzet: nagybirtokú nemesség, középnemesség, egytelkes nemesek. A nemesi kiváltság. Jövevények. b) Székely nemzet: Főnépek, lófők, közszékelyek, földönlakók. c) Szász nemzet. B) Jobbágyság, zsellérek, szabadosok. A jobbágyság költözködése. Bérések, szolgák. Ezek költözködése. C) Oláhok, örmények, rácok, cigányok.

2. *Vallásügy és erkölcs.* A) a) Luther tanának befogadása. Fráter György magatartása. A lutheránus szászok. A régi hit védelme. Viszályok. A két vallás egyenjogúsága. A kálvinizmus terjedése. A lutheránus egyház magatartása. Dávid Ferenc átpártolása. A medgyesi hitvita. A székelyek vallásügye. A karánsebesi viszály. Az úrvacsora kérdése. A két protestáns felekezet elválása. A kálvinista vallás előtérbe lépése. Az unitárius hit. b) A katolikus egyház szervezete. (Püspök, püspöki helytartó, káptalan és tagjai, lelkészségek, szerzetesek.) Egyházi javak adományozása. Az egyház védelme. A hívek vallásos buzgósága. c) Görög keleti vallás. B) Közkerülés.

3. *Iskolázás.* Műveltségi hátramaradás. Iskolák felállításai Kolozsvárt, Székelyvásárhelyt, Váradon, Fehérvárt. Szász iskolák. János Zsigmond nevelése. Magasabb képzettség.

4. *Oklevéltárak.* Irodalmi művek hiánya. Oklevél kiadók. Oklevelek kiállítási módja, kiváltása. Árszabás. A fejedelem tárháza. Megyei levéltár. A hiteles helyek fehérvári, kolozsmonostori és várad levéltára és tisztviselőik. Oklevél kikeresés. Másolat kiállítás.

1. Társadalom.

Fráter Györgynek, amikor Erdély kormányzását átvette és szervezéséhez hozzáfogott, nagy és nehéz feladatot kellett teljesítenie. Ha államegységet akart teremteni, egyesítenie kellett újból a három nemzetet, a magyart, székelyt és szászt, amelyek jogban és kötelességben különböztek egymástól, de kiváltságban, szabadságban egyaránt gazdagok voltak. Martinuzzi éles eszének és erős kezének sikerült a feladat megoldása. 1542. december 27-én létrejött az „*Universitas trium nationum*“, a *három nemzet szövetsége*, amelyben kölcsönös kötelékkel fűzték össze magokat, hogy egyiknek se kelljen a másiktól félni és ha ellenség tör be az országba, közös erővel védekezhessenek.¹ Közjogiilag igen fontos az egyességnek az a pontja, amely szerint a

A három
nemzet
szövetsége.

¹ E. O. E. I. 172.

harmadik nemzet a másik kettő elhatárolását követni tartozik. Az egység egyébként elismerte a 3 nemzet kiváltságait, mint ahogy tiszteletben tartásukat hangoztatták később a vajdák utasításai és a fejedelem hitlevele is.¹ Sérelmet azért mégis szenvedtek, mert hiszen 1555-ben a három nemzet szükségesnek találta, hogy összes szabadság- és kiváltságlevelét a vajdák előtt bemutassa. A szászok és székelyek sérelmei külön-külön is állandóan foglalkoztatták az országgyűléseket.

A három erdélyi nemzet nemcsak kiváltságra, hanem *társadalmi osztályokra* nézve is különbözött egymástól. A magyar nemzet tagjai a nemesek és a városi polgárok voltak. A nemességhez tartoztak a *nagybirtokú nemesek*, magánasok, bárók, v. i. főurak, akiket a törvény rendesen *urak* néven szokott említeni.² Rang tekintetében alattuk állottak az ú. n. *középnemesek*, akiknek birtokán legfeljebb 16 porta volt.³ Azt a nemeset, aki jobbágyok híjjával maga művelte földjét, szegényebb, *egytelkű*, vagy egyházhelyi nemesnek hívták.⁴ Végül volt olyan nemes is, akinek sem földje, sem ökre nem volt, hanem jobbágymódra más nemes birtokán élt; a föld azonban, amelyet használt, nem volt jobbágytelek, mert az akkori felfogás szerint személye nemessé tette a földet is, amelyen tartózkodott.⁵ A nemesek „*vera nobilitas*”-uk megőrzésén mindig éber figyelemmel őrködtek. A nemesi ítélet nélkül elfogni, birtokába katonát beszállásolni, vagyonát feldúlni és elrabolni ősi szabadsága sérthetetlenségéből kifolyólag büntetlenül nem lehetett.⁶ Az egytelkes nemesek személyes szabadságát erősítette meg az 1569-iki megyesi országgyűlés 3-ik pontja, amelyben tiltakoztak a fejedelem „róluk és nélkülük” hozott törvénye ellen erősen hangsúlyozva, hogy rájuk csakis az egyetemes országgyűlésen hozott törvények és rendeletek lehetnek érvényesek.⁷ A nemesség említett tagjain kívül magyar nemesi szabadsággal éltek a *jövevények* is, akiket érdemük vagy feleségük révén a fejedelem és az országgyűlés közös akaratból felvett a nemzet tagjainak sorába; úgyszintén a megtúrt nemzeteknek paraszti sorból nemességre emelt tagjai.⁸

A *székely nemzet* a régebbi időben egy rend volt, a szabadok, vagy nemesek rendje. Még a legszegényebb tagja is bírt minden lényeges nemesi joggal. Lassanként azonban

¹ E. O. E. I. 490, II. 86.

² E. O. E. II. 59, 112.

³ E. O. E. I. 420, II. 59.

⁴ E. O. E. II. 87, 171, II. 288, 327.

⁵ E. O. E. I. 87, 171, 186.

⁶ E. O. E. I. 520, 343, II. 87, I. 390.

⁷ E. O. E. II. 352.

⁸ *Benkő*: 2. I.

a bandériális rendszer hatása alatt katonai, s ennek nyomán jogi különválás fejlődött. Megalakult a főnép (primores) lófők (primipili) és a közszekelyek (pixidarii) rendje.¹

A főnép rangja a magyar nemzetnél a főnemességnek felelt meg. Gazdagabb és hatalmasabb volt, mint a másik két rend. Közülé választották a katonai és polgári tisztviselőket. *Lófők* voltak azok, akik lófő őseiktől származtak. Ezek voltak a lovas katonák, őket tartották a legvitézebb férfiakként; közülük is sokat választottak polgári hivatalokra.² A főnép és lófők a földjeiken lakó zsellérek és jobbágyok felett ép. úgy rendelkezettek, mint a magyar nemesek a maguk jobbágysai felett.³ Adót nem fizettek, várszolgálatot nem teljesítettek.

A harmadik rend, a *közrendbeli* község eredetileg szintén szabad volt. Bántani, vagy szolgálatra kényszeríteni senkinek sem állt jogában.⁴ A két első rend azonban lassanként kizárta az esküdszékből, mezei munkára kényszerítette; az adó és a gyalogos hadiszolgálat is ránehezedett. Mindez előidézte az 1465-i zendülést, amely csak előjátéka volt az 1562-inek. Ennek a megtorlásául a fejedelem őrséget helyezett a székely várakba, s azok eltartására egyes várbirtokokat elkobozott, a 3-ik rendet pedig teljesen magáénak tulajdonítva kincstári jobbággyá tette.⁵ Mivel pedig a két első osztály a katonáskodás terhe alatt nagyon elszegényedett, 1566-tól a fejedelem kezdte őket nekik odaajándékozni, vagyis a két első osztály jobbággyaivá súlyosztette. Csak néhányat vett ki, s tett darabontokká, akik rendeletére mint gyalog katonák szolgáltak.⁶ Így hát a harmadik rend a vagyonilag tehetősebb két felső renddel folytatott küzdelemben politikai jogait és szabadságát elvesztette.

A felsorolt 3 rendhez a XV. században egy új, a félig szabad *földönlakók rendje* csatlakozik. Tagjai olyan napszámos-, szolgafélék voltak, akik más ember telkén laktak s mintegy védenecsei voltak uruknak. Többször idegen bevándorlókból, oláhokból, vagy a harmadik osztály eladósodott tagjaiból kerültek ki. Ezekből u. i. a hitelező elvette a földet, de őket ott hagyta, hogy ezután neki dolgozzanak. 1562-ig szabadon költözködhettek, ekkor lett belőlük igazi jobbágyság.⁷ Általában kemény, kiváltságaira büszke nép

Főnépek.

Lófők.

Közszékelyek

Földönlakók.

¹ E. O. E. I. 526.² E. O. E. II. 123. *Benkő*: 33. l.³ E. O. E. II. 91, 203.⁴ E. O. E. II. 204.⁵ A szék. alk. hist. 137—219. l.⁶ A szék. intézm. 70—86. l.⁷ A szék. alkot. hist. 103—109. l.

volt a székely.¹ *Szabadságát* a törvények több ízben biztosították. 1555-ben majd ismét 1562-ben összefoglalt jogait és szokásait az országgyűlés megerősítette. Eszerint a főnép és lófő szabadon élhetett², törvényes ítélet előtt elfogni — feltéve, hogy halált érdemlő vétséget nem követett el — nem lehetett; csak saját székük idézésére tartoztak a bíróság előtt megjelenni és az ítéletet a székely ispánhoz, vagy a fejedelemhez fellebbezhették. Tisztviselőiket, a királybíró kivételével, maguk választották, idegeneket sem polgári, sem katonai állásban maguk közt meg nem tűrtek és csak a haza védelmére lehetett őket az országból kivinni.³

A szász nemzet.

A harmadik erdélyi nemzetet a *szászok* alkották, akik között kiváltságos rendek nem voltak.⁴ A fejedelem *nemesíthette* ugyan őket, de csak a szász székeken kívül, a megyékben levő birtokaikban élhettek nemesi jogaikkal.⁵ A szászok személyükön és birtokukon elkövetett sérelmeiket a nemzetgyűlésen tárgyalták meg előbb, azután terjesztették az országgyűlés elé.⁶

Jobbágyságok.

Erdélynek a szó jogi értelmében vett nemtelen lakói közé tartoztak a *jobbágyságok*. A székelyeknél csak 1562-től találkozzunk a harmadik rendből és a földönlakókból kialakult jobbágysággal. A szegényebb jobbágyot általában zsellérnek (inquilinus), a székelyeknél sellyének nevezték.⁷

Zsellérek.

Ezek között is volt rangkülönbség. Az egy egész telekkel bírók voltak a nagy *zsellérek* (inquilini maiores); akiknek csak egy rész jobbágytelkük volt, kis zsellér volt a nevük (inquilini minores). Subinquilinus nevet kapott az a jobbágy, akinek nem volt telke, csak a nemesi telekre épített háza. Volt háznélküli zsellér is. A zsellért földesura személyes szabadságában megvédte, a háborúban vezette. Szolgálatával urának nem a többi jobbágy, hanem a szolgák módjára adózott.⁸

Jobbágyságok
költözködése.

Az 1514-iki „vad törvények” szigora, amely a jobbágyságokat teljesen a röghöz kötötte, kihatott Erdélyre is. Martinuzzi kormánya alatt azonban az erdélyi jobbágyság helyzete aránylag jobb volt, mint a magyarországiaké. Az alacsony sorból felemelkedett barát szívén viselte sorukat és enyhíteni akart azon. A szabadköltözködési törvény azonban mindenütt nem ment foganatba, mert sok

¹ E. O. E. II. 203.

² E. O. E. II. 122, 203.

³ Tripartitum 3 r. 4 c.

⁴ E. O. E. I. 40.

⁵ E. O. E. I. 517.

⁶ E. O. E. I. 74, 300, 514.

⁷ E. O. E. II. 230.

⁸ E. O. E. I. 547.

nehézségbe ütközött. A megyéknek pl. jogukban volt, hogy a jobbágyság ellen irányuló határozatokat hozzanak.¹ 1554-ben pl. hivatkozva a vajdák idején kapott felhatalmazó levélre kieszközölték az országgyűléstől, hogy a kamarai helyekről, szabad városokból és a székelyek földjéről *szőkőtt jobbágyaikat* visszavihessék.² A jobbágyság visszakövetelésének nagy akadálya volt a szökevények pártfogóinak ellenállása, bár ezért 200 frt birságot rótt rájuk az országgyűlés. A megyei nemesek jobbágyságára és befogadókra enyhébb eljárást alkalmaztak, mígnem 1561-ben rájuk is vonatkozó új eljárást szabtak meg. Eszerint a jobbágyot a szolgabíró kérje vissza, a kiadást megtagadó földesurat pedig idézze meg a megye székére. Ha ott a szökevény jogos gazdája tanúkkal bebizonyítja, hogy a jobbágy az övé, ellenfelétől 10 márka kárpótlást kapjon. Elegendő tanubizonyítás hiányában azonban a követelől hajtja be a szolgabíró a birságot a jogtalanul meghurcolt nemes számára.³ A megyei nemesek ezután a visszakövetelés határidejét szerették volna kitolni 1540-ig, de nem sikerült.⁴ Sőt midőn 1564-ben a fejedelem 24-ik születése napját ünnepelték, a rendek uruk jó szívéhez méltó határozatot hoztak, amely a pórlázadás óta nehéz iga alatt nyögő földnép sorsának enyhítését célozta.⁵ Kimondták ismételten is, hogy azok a szökevények, akik az 1556-iki kolozsvári országgyűlés előtt hagyták el földesuraikat, visszatérésre többé nem kényszeríthetők.⁶ Mindazonáltal folyton akadályozták a szabad költözködést; innen ered a jobbágyság gyakori szökése és ebből a szökevények ellen hozott további végzések. A földesurak nagy része pedig — munkaerő hiányában — tárt karokkal fogadta a hozzá menekülő szökevényt, sőt olykor maga rabolt jobbágyokat. Különösen a kiváltságos területeken oly nagy volt a visszaélés, hogy a hatóság és a fejedelem minden intézkedése hiábavalónak bizonyult. A rendek úgy vélték, hogy talán a visszakövetelés módjában van hiba és ezért visszatértek a nevezetes kolozsvári országgyűlés hozta rendelethez, mert ennél jobbat nem tudtak alkotni.⁷

A jobbágyságon kívül rendelkezésére állottak a nemes embernek a szolgák is, akiknek két fajtát ismerjük. Voltak

Béresek,
szolgák.

¹ K. Nagy S.: A jobbágyság története. 105–6. l.

² E. O. E. I. 504.

³ E. O. E. II. 197.

⁴ E. O. E. II. 219, 225.

⁵ „Miseri coloni a pristino vinculo et iugo temporis belli rustici sive cruciati ... liberari ... valeant“ E. O. E. II. 231.

⁶ E. O. E. II. 230.

⁷ E. O. E. II. 353.

u. n. *servi mercede conducti* v. i. *bérese*k; szegődött cselédek,¹ akik uruktól évi fizetést húztak² és *servitores speciales, sive servi mercede non conducti*, azaz magán szolgák, házi szolgák, akik rendszeren csak ruhát és ételmet kaptak uruktól.³ Úgy a bérese, mint a házi szolgák a telekkel nem bíró jobbágyok, illetőleg a szegényebb városi polgárok sorából kerültek ki. Noha rangban a jobbágyok alatt állottak, személyes szabadságuk mégis volt, annyi legalább, hogy ha kötelességüket teljesítették, uruk engedelmeivel más szolgálatába állhattak. E költözködési szabadságukat gazdáik azzal akarták megszorítani, hogy nehezen adták meg az engedélyt a távozásra, ami azután a szolgák gyakori elszökését vonta maga után. Az országgyűlések felhatalmazták az urakat *szökött szolgáik visszavételére*⁴ és megtiltották befogadásukat. Ha ez mégis megtörténne, a szökevény jogos gazdája egy nemest véve maga mellé, követelje a szolga kiadását; ellenállás esetén idézze meg az illetőt a hely illetékes bírósága elé. Ha ott a szolga nem tud jogos vádat felhozni előbbi ura ellen, vakmerőségéért büntetésből vissza kell mennie oda, ahonnan elszökött. Ha pártfogója nem akarja elengedni, a szökevény vérdíjára ítélik, azonkívül kárpótolják ellenfelét az ő javaiból és a szolgát is elveszik tőle. A szabad városokban az előjárók kötelesek a visszaállítást az említett módon végrehajtani, akár a polgároknál, akár náluk kerestek a szökevények menedéket.⁵ A szolgák gonoszsága, meg az urak önkénye okozta, hogy a szolgák elszökése és garázdálkodása mind gyakoribbá vált. 1569-ben az országgyűlés „a többi keresztény ország példájára” törvénybe foglalta, hogy ezután a szolga csak elbocsátó levél birtokában távozhat urától. Ha a szolga kitöltötte évét és gazdája mégsem akarja kiadni fizetését, a vármegye ispánja, vagy szolgabírája ott helyben tegyen igazságot és ha a szolga panaszát jogosnak találja, kényszerítse urát tartozása kétszeresének megfizetésére.⁶

Oláhok.

A három egyesült nemzet különböző rangú rendjein kívül laktak még Erdélyben másfajta nemzetiségek is, mint pl. az *oláhok*. Ezek itt-ott tulajdon mezei birtokkal rendelkeztek, de többnyire a fejedelem vagy a földesurak jobbágyai voltak. A szász földön a szászok szabadságával éltek.⁷

¹ E. O. E. I. 86, II. 288.

² E. O. E. I. 86, 408, II. 288.

³ E. O. E. I. 162, 547.

⁴ E. O. E. I. 544.

⁵ E. O. E. II. 62.

⁶ E. O. E. II. 364.

⁷ E. O. E. II. 115. *Benkő*: 2.

Erdély lakosságának kis részét az *örmények* alkották, akiket a magyar nemzethez számítottak és akik kiváltságot is élveztek. Szamosujvár és Ebesfalva örmény szabad királyi városok voltak.

Örmények.

Rácok is laktak különösen a Részekben. Mikor a török pusztító hadai mindenükből kifosztották őket, Közép-Szolnok megyében Keresztúrt és Őrt kérték maguknak használatra.¹

Rácok.

Cigányokról (zyger) is olvasunk, akiknek állandó lakásuk akkor sem volt, hanem felszedhető sátrakban éltek. Kolozsvárt alkalmazták őket az utcák tisztítására.² Akinek sátra volt, a megye székhelyén lakó cigány vajdának adót fizetett. Csakhogy a vajdák a szokásjog ellenére a szent György és szent Márton napján esedékes 1 forintnál többet követeltek tőlük. Az 1560-iki enyedi országgyűlés ezért törvénybe: állapította meg adójukat, amelyet a vármegye székhelyén kell a vajda emberének büntetés terhe alatt átadniok. A „veszett” cigányok vajdái azonban ezentúl is csak zsarolták őket.³

Cigányok.

2. Vallásügy és erkölcs.

Erdélyben a *vallási viszonyok* önállóan alakultak. Már 1520 körül megindult itt a *reformáció*, közelebbről a *lutheranizmus* terjedése. György és Ambrus sziléziai szerzetesek, Veil Konrád és Surdaster János voltak az eszme első hirdetői a szászok között. János király politikai okokból eltúrte és az interregnum alatt kivált a gazdag szász városokban nem állítottak terjedése elé akadályokat. Maga Fráter György sem ért rá a politikai kérdés mellett még egy vallással is foglalkozni és mindössze csak védte a katolikus vallás létjogát.⁴ *Luther tanának* elhatalmasodása főleg abban nyilvánult, hogy a papok kezdték elhanyagolni az anyaszentegyház törvényeit. Pl. a brassói plébános, Jekel Jeremiás 1542-ben megnősült, s a papok ajándékokkal kedveskedtek neki.⁵ A hitújítók pártján volt maga az uralkodó is, mert hiszen megindította az egyházi javak lefoglalását. A következő, 1443-ik évben a fehérvári országgyűlésen, ahol is Honterus Apológiáját egy bizottság a rendeknek bemutatta, *Fráter György* megkísérelte az áramlat visszaszorítását, de Petrovics, Bathányi Orbán, Csáki

Luther tanának befogadása.

¹ E. O. E. I. 495.

⁴ E. O. E. I. 112.

² *Jakab*: II. 184.

⁵ *Teutsch*: I. 325.

³ E. O. E. II. 213, 360.

Fráter György magatartása.

A lutheránus
szászok.

Mihály ellene beszéltek.¹ Így hát a barát, aki amúgy is alkalmatlannak tartotta az időt vallásos villongások előidézésére, bántatlanul elengedte a bizottságot. Evvel a tétivel azonban az új hit csendes, de gyors terjedésének engedett utat. Különösen a *szász helyeken*, főleg Szebenben vert erős gyökeret tanítás terén, istentiszteletben és életmódban egyaránt. Maga a városi hatóság pártolta a mozgalmat.² 1544-ben örömmel üdvözölte a reformáció hívét Hontert, az új brassói plébánost. Ugyanakkor a képeket és oltárt eltávolították a brassói templomból, a szebeniek pedig felszólították a szász helyeket, hogy kövessenek velük egyenlő szertartást. E felszólításnak oly nagy sikere volt, hogy csaknem az egész szász föld elfogadta Luther tanát.

A régi hit
védelme.

A *régi hit* hívei csak a terjedés meggátolására és a maguk *védelmére* igyekeztek. Az 1545-iki országgyűlés kimondta, hogy jövőre senki se merjen újítást tenni, életmódjával másokat megbotránkoztatni és az egyházi férfiakat vallásos kötelességük gyakorlásában háborgatni.³ Ez a vallás-törvény, bár igyekezett meggátolni a reformáció terjedését, mégis elismerte annak létjogát. 1548-ban sem volt alkalmas az idő szigorúbb intézkedésekre. Megszorításképen egyedül azt kötötte ki az országgyűlés, hogy a hit-szónokok székelyükről máshova ne mehessenek.⁴ A régi és új hit követői között egyre sűrűbbek lettek a nézeteltérések és *viszályok*. Martinuzzi halálával elszakadt az a gát, amely a reformáció fejlődését feltartóztatta. Innen magyarázható, hogy a kolozsvári polgárság a Domokos- és Ferencrendi szerzeteseket elűzte; Ferdinánd azonban megparancsolta a bírónak, hogy teljes kártérítést adjon a barátoknak és helyezze őket vissza a zárdába.⁵

Viszályok.

A két vallás
egyenjóságát.

Az országgyűlések igyekeztek a régi és új hit követői között mind hevesebbé váló viszályt megszüntetni. Az 1552-iki tordai országgyűlés azzal, hogy elrendelte úgy a katolikus, mint a lutheránus vallás tiszteletben tartását: a két hit *egyenjóságát* mondta ki. Megengedte, hogy a székelyudvarhelyi Erzsébet kápolnában istentiszteletet tartanak az új hit követői, csupán a kápolnával járó egyházi jövedelmeket adják a katolikus papnak. A kápolnához tartozó házat is a prédikátornak engedte át használatra,

¹ E. O. E. I. 115.

² *Deutsch*: I. 330.

³ E. O. E. I. 218.

⁴ E. O. E. I. 238.

⁵ E. O. E. I. 383.

noha addig az oltárigazgató lakott benne. Megengedte továbbá, hogy mindenki abba a temetőbe temetkezhessék, amelyikbe akar. Megtiltotta a városbíráknak, hogy bárkit meggyőződése ellenére kolostori szolgálatra kényszerítsenek. A megyesi országgyűlés (1554) szerint minden felekezet külön papot tarthat a táborban tartózkodók számára. A hívek és lelkészek az eltérő nézetek miatt büntetés terhe alatt ne bántsák, ne gyalázzák egymást.¹ A nevezetes kolozsvári országgyűlésen, 1556-ban szekularizációra került a sor. A szekularizációt tényleg már Petrovics végrehajtotta, mert az ő védelme alatt vonultak be a Luthert követő papok a katolikus templomokba; a barátokat elűzték, a képeket elégették, a kolostori oltárokat lerombolták. A rendek most követelték a szekularizáció helybenhagyását. Izabella nehezen határozta el magát. Küzdött vallásosságával, végre is engedett népe, s különösen a szászok heves unszolásának, akik ettől tették függővé alattvalói hűségüket. Szekularizálták a gyulafehérvári, milkoviai, csanádi püspökségeket, a káptalanokat, konventeket, prépostságokat s ezek javait.²

Így hatást ért el Luther tana, mellette azonban fellépett a *kálvinizmus* is és a két felekezet versenyezve igyekezett új híveket szerezni magának. Irodalmi vita folyt közöttük és nagy előkészületeket tettek egy hitvitával összekötött zsinatra. Az 1557-iki tordai országgyűlésen, noha a kálvinisták kevesen voltak, Petrovics buzgólkodása folytán mégis sikerült a *vallásszabadságot* kivívniok. A következő évben nevezetes *fordulat állott be*. A kálvinisták védője, Petrovics meghalt, a jobbra lutheránus rendek pedig úgy határoztak, hogy az úrvacsora kérdésében más nézetten levő szakramentáriusokat többé nem fogják eltérni. Minthogy a fejedlem már régen beleegyezett abba, hogy szabad legyen akár a pápista, akár a lutheránus vallást követni, ezt az intézkedést ezúttal is fenntartották, de a kálvinisták felekezetét eltiltották és a wittenbergi egyháznak Melanchton sajátkezű iratában kifejtett ítélete szerint eltörlését indítványozták.³ A *lutheránus egyház* nem-sokáig örvendhetett a győzelmének, mert még ugyanabban az évben nagy *vesztés* érte. Vezére, Dávid Ferenc, szakított vele és sok papot is átvitt magával a kálvinisták táborába. A közvélemény most már ezek felé kezdett hajolni.

A kálvinizmus terjedése.

A lutheránus egyház magatartása.

Dávid Ferenc átpártolása.

¹ E. O. E. I. 527.

³ E. O. E. II. 93.

² *Jakab*: II. 104.

Az országgyűlésen mindkét pártból jelenlévő rendek már nem vonhatták vissza a harmadik felekezetet sújtó előbbi határozatukat; eljárásukat azonban némileg enyhíteni iparkodtak azzal a kijelentésükkel, hogy csak a viszály és zavar megszüntetése volt vezető céljuk.¹ Ezek után még jobban kiélesedtek a vallási viták a két protestáns felekezet között. Az úrvacsora kérdése heves vitatkozásokra adott okot. Erre azután 1560-ban a kolozsvári országgyűlés elrendelte, hogy a két fél papjai és tudós férfiai február 6-án *Medgyesen* általános *hitvitát* tartsanak és azon a nemesek és szászok közül is többen megjelenjenek.² A vita lefolyt, de feladatát — az úrvacsora kérdésének megoldását — nem végezte el.

A medgyesi hitvita.

A székelyek vallásügye.

A következő országgyűlés (1563.) a *székelyek vallásügyével* foglalkozott, mert itt is sok bajt okozott a két felekezet között felmerülő egyenetlenkedés. Alkalmazta rájuk a vallásszabadságról szóló korábbi végzéseket: mindenki szabadon követheti meggyőződését és papját, míg az egyik felekezet istentiszteletet tart, a másik ne zavarja, hanem várja meg, míg elvégzi és csak azután kezdjen ő hozzá, az engedetlenséket idézzék a fejedelem elé.³ 1564-ben felújították az 1556-iki türelmet hirdető végzéseket, majd a *karánsebesi templom* közös használata miatt keletkezett vallási viszály megszüntetésére. János Zsigmond elrendelte, hogy egyik napon a katolikusok, másikon a protestánsok használják a templomot.

A karánsebesi viszály.

Az úrvacsora kérdése.

Ezalatt a székényi és a kolozsvári, tehát a szász lutheránus és a kálvinista magyar egyházi személyek az *úrvacsora kérdésében* még mindig nem tudtak megállapodásra jutni. A kérdés eldöntésére az országgyűlés új hitvitát rendelt el Enyedre, a fejedelem visszatérte utánra. A papok és más, a szentírásban jártas férfiak, előkelők élére Blandrata Györgyöt küldte maga helyett a fejedelem, hogy tartsa vissza az ellentétes pártokat a civódástól és ezzel mozdítsa elő az igazság felderítését. A két protestáns felekezet között azonban kiegyezésről többé szó sem lehetett: *elválásuk* a a juniusi tordai országgyűlésen nyilvánvalóvá lett. Ekkor ugyanis kimondották, hogy a lutheránusok és kálvinisták teljes vallásszabadságot élvezzenek, úgy azonban, hogy egyik felekezet papja se erőszakolhassa hitét egyházközönségére, ha t. i. az vele ellenkező nézetet vall és mindenik város

A két protestáns felekezet elválása.

¹ E. O. E. II. 98.

² E. O. E. II. 187.

³ E. O. E. II. 218.

vagy falu saját hitén levő papot tarthasson. Ha valaki csupán áldozás végett, vagy egészen át akar menni a kálvinista egyháztól a lutheránushoz, szabadon tehesse. Ezzel a végzéssel a három felekezet lelkiismereti és politikai szabadságban egyenlővé lett, de azért mégsem szűnt meg a kölcsönös türelmetlenség. A 3 befogadott vallás közül lassanként a *kálvinista lépett előtérbe*, mert Dávid Ferenc udvari pap lett és ez állásában a fejedelem kegyét ennek nyerte meg. Nem csoda tehát, ha az országgyűlés 1566-ban szekularizálta a váradi püspökséget és káptalant is.¹

A kálvinista
vallás előtérbe
lépése.

Az 1568-iki országgyűlési végzések, midőn az evangélium szabad hirdetését hangsúlyozták, midőn kimondták, hogy a superintendensek a prédikátorokat hitők miatt ne bántsák, ne szidalmazzák, fogsággal vagy hivatalvesztéssel ne sújtsák, „mert a hit Istennek ajándéka, ez hallásból leszön, mely hallás Istennek ígéje által vagyon”: egy új felekezetnek, a Lengyelországban már meghonosodott unitárius vallásnak (szocinianizmus) egyengették útját. Az *unitárius hit* Erdélyben a vezető emberek közül legelőször Dávid Ferencet nyerte meg hívének, aki mint udvari pap nagy befolyást gyakorolt fejedelmére és az unitárius lengyel Blandrata György segítségével meg is nyerte János Zsigmondot az új eszméknek. Dávid Ferenc anélkül, hogy a reformált egyházból kilépett volna, az evangélium hirdetésének szabadságára támaszkodva, a főurak és a nép között is hirdette és terjesztette a szent Háromság szokott értelmezését támadó eszméket. 1566-ban négy hitvitát tartottak az unitáriusok, a következő évben nyomdára is szert tettek és magukra vonták a reformátusok vezérének, a türelmetlen Melius Péternek üldöző haragját, aki papjaikat elkergette, könyveiket elégettette és terjedésüket minden erejével megakadályozni igyekezett. Vele szemben az országgyűlés János Zsigmond óhajára védelmébe vette az üldözötteket.² Az unitárius hit azért nem vert még oly mély gyökeret, hogy szabad gyakorlását törvénybe lehetett volna iktatni; ellenkezőleg: 1570-ben eltiltotta az országgyűlés az „új eretnesség”-et és hirdetőit elítélte. A fejedelem pedig megerősítette e törvényt politikai okokból, sőt végrehajtását is elrendelte,³ bár szíve mélyéből híve volt az új vallásnak. Kítűnt ez az 1571. januárjában tartott vásárhelyi országgyűlésen, amelyen nyíltan követelte s végre sikerült is ki-

Unitárius hit.

¹ E. O. E. II. 231.

³ E. O. E. II. 368.

² E. O. E. II. 267, 354.

vinnie az új hit szabad gyakorlásának törvénybe iktatását.¹ János Zsigmond halála évében tehát az *unitárius hit egy rangba jutott* a katolikus, lutheránus és kálvinista vallással úgy, hogy ezután már *négy bevett vallás* volt Erdélyben.

A katolikus
egyház
szervezete.

Püspök,
püspöki hely-
tartó.

Káptalan és
tagjai.

Mind a négy felekezet élén püspök állott, de a protestánsok püspökét *superintendensnek* nevezték. A katolikusok püspökét az uralkodó jelölte ki, a protestánsok fejét ők maguk választották. Az erdélyi *katolikus püspök* székhelye Gyulafehérvárt volt. Mellette szerepelt a *püspöki helytartó* (vicarius) aki őt különösen a bírói teendőkben helyettesítette, s már csak ezért is tanult, mindkét jogban jártas embernek kellett lennie. Fontosabb egyházi ügyekben a püspök a káptalan tanácsát kérte ki. A *gyulafehérvári káptalan* ezen kívül élénk szerepet vitt mint hiteles hely és mint a fejedelmi tanács képviselt tagja.² A fejedelemhez mindig hűen ragaszkodott, az ország terheiben is osztozkodott.³ Mivel Erdélyben csak egy káptalan volt, a szászok között *fiókkáptalanok* felállítása vált szükségessé.⁴ A káptalannak az élén álló préposton kívül voltak még más tisztviselői is. A gazdasági teendőket az időnként választott *dékan* végezte. A szászoknál fődékan és több dékan is szerepelt.⁵ A fehérvári káptalannak volt *főesperese* is, aki házassági és azzal kapcsolatos ügyekben az egyházi bíróság feje és a papság életmódjának felügyelője volt. Erdélyben is dívott az a szokás, hogy a főesperesek a káptalanban éltek és helyettük az *alesperesek* mentek ki az egyházmegye (dioecesis) valamely plébániájára.⁶ A mai értelemben vett plébánosokat akkor *sacerdos parochiae* vagy *ecclesiae*, azaz *megyés papnak* nevezték.⁷ Plébános elnevezéssel csak városokban találkozunk. A kettő között a jogi különbség abban állott, hogy a plébános feje közvetlenül a püspök volt, a megyés papé a főesperes. Egyedül a plébánost illette meg a tízed és negyed.⁸ A plébánosokat a lakosság választotta. Bihar és Püspöki polgárainak szabad plébános választó jogát 1557-ben a fejedelem külön is megerősítette.⁹

Lelkészségek.

Szerzetesek.

A világi papokon kívül különösen hiteleshelyi működésben nevezetes szerepet vittek a *szerzetesek*. Gyülekeztük (conventus) élén állott az *apát* (abbas). Erdélyben mint hiteles hely a legtekintélyesebb volt a *benedekrendiek*

¹ E. O. E. I. 131.

² E. O. E. I. 85, 384.

³ E. O. E. I. 303.

⁴ Szebeni, brassói, megyesi, szászvárosi. *Jakab*. II. 104. E. O. E. II. 289.

⁵ E. O. E. II. 303.

⁶ E. O. E. I. 153, 296.

⁷ E. O. E. I. 62.

⁸ E. O. E. II. 91.

⁹ E. O. E. II. 79.

kolozsmonostori konventje, amely azonban csak 1556-ig volt a szerzetesek kezén, mert ekkor a kolozsvári országgyűlés szekularizálta. Még hamarabb, 1548-ban került világi kezekbe a *ferencesek kolozsvári* kolostora és a *domonkosok* ugyanott levő monostora. 1561-ben Ferdinánd visszaadta mindkettőt a barátoknak.¹ 1557-ben azonban, mikor a kolostorokat iskolák céljára kezdték lefoglalni, a fekete és szürke barátoknak csak egy monostort, illetőleg kolostort hagytak meg háborítatlan lakhelyül.² A *ferenceseknek Székelyvásárhelyt* is volt kolostoruk. Ennek lakói békében maradhattak, mert néhányan nemesi családból származtak.³ *Segesvárt* a *domonkosoknak* volt monostoruk, ezt azonban a két apáca-kolostorral együtt 1544-ben világi kezekbe adták, úgyhogy azután az apácák a város kegyelméből éltek.⁴ *Tordán* a *kereszteseknek* volt kisebb konventjük.⁵ A konventek ebben az időben nagyon nyugtalan életet éltek, istenes szolgálatukban gyakran háborgatást szenvedtek és emiatt az országgyűlés védelmére szorultak.

Az *egyházi javak adományozása* fejedelmi jog volt, de azzal a megszorítással, hogy érdemetlenek, világiak, egyházi renddel nem bírók, gyermekek és nem magyar alattvalók egyházi birtokokból nem részesülhettek.⁶ A fejedelmeknek egyébként gondja volt az *egyház erkölcsi védelmére* és anyagi támogatására. Elrendelte és ellenőrizte a papok dézsmáinak rendes beszolgáltatását. Gondoskodott egyéb jövedelmekről is, amelyet az „őreg misékből, keresztyárókból purgatoriumból lelkeknek megszabadításából, búcsújárásból, érdemek osztogatásából“ kaptak és amelyek együtt az oltár jövedelmét tették.⁷ Más alkalommal szigorúan lépett fel a papok ellen, mikor pl. Olaszi, Vadkert és Wenecse (Bihar m.) lakóit védelembe vette a káptalanbeliek támadása ellen.⁸

Egyházi javak
adományozása.

Az egyház
védelme.

A hívek *vallásos buzgósága* tükröződik vissza abból a szokásból, hogy az egyházi szolgálatban nemcsak iskolás fiúk, hanem felnőttek is részt vettek. A házasság szentségét tisztelték, böjtöltek. Féltek Isten haragjától, ha fogadalmukat nem tartották meg, vagy hamisan esküdtek.⁹ Az esküt az élő Istenre, az ősökre és utódokra, kardra, kenyérre és sóra tették le. A papok az evangéliumra és keresztyén hitükre

A hívek vallásos
buzgósága.

¹ E. O. E. I. 383.

² E. O. E. II. 79.

³ E. O. E. II. 82.

⁴ *Deutsch.* I. 330.

⁵ E. O. E. I. 416.

⁶ E. O. E. I. 176.

⁷ E. O. E. I. 413. II. 289.

⁸ E. O. E. II. 81.

⁹ E. O. E. I. 51.

esküdtek.¹ *Eretnek* (hernicus, hereticus) nevet adtak a katolikusok az új valláshoz szítóknak, mert voltak ezek között oly gonosz emberek, akik az Úr testét kidobták az ezüst kehelyből, vagy tiszteletlenül elfogyasztották. Barcsai Farkas, György és Miklós a feszületet vízbe mártották, majd pedig elégették.²

Görögkeleti
vallás.

Bálványozásnak, istenkáromlásnak tekintették a *görögkeleti vallást* amely az oláhoknál terjedt el. Előbb a kath. egyház igyekezett gátat vetni útjába. 1545-ben törvény parancsolta meg az oláhoknak, hogy többé ne rabolják nejüket, hanem katolikus szertartás szerint eljegyzést s esküvőt tartsanak.³ Később inkább a protestánsok közé igyekeztek beolvasztani őket. Az 1566-iki szebeni országgyűlés az oláh papokat (kalugereket) vak pásztoroknak nevezte, akik vak nyáját vezetnek és magukkal együtt veszedelembé döntik a községet is. Elrendelte, hogy a megtérni vonakodó oláh püspök és a kalugerek a reformált püspökkel vitát tartsanak, hogy az őket híveinek megnyerje és számukra protestáns papokat nevezzen ki. Azokat pedig, akik nem akarják elhagyni hitüket, állásuktól megfosztva elkeresse, a vallásháborítókat pedig hűtlenség büntetésével sújtsa.⁴ Ettől fogva György superintendens lett a püspökök, ő nevezte ki a papokat. Az oláhok azonban nem nyugodtak bele sorsukba és csakhamar ellenszegültek,⁵ 1571-ben pedig ismét külön oláh püspököt választottak.⁶

Közerkölc.

Az ország lakóinak erkölcsére káros hatással volt a folytonos pártoskodás. Egyik fél a másik táborába tartozókat árulóknak tartotta. A Ferdinánd-pártiak szidták az egész nemzetet: állhatatlanoknak, kötekedőknek és minden gonoszságra hajlóknak nevezték az erdélyieket.⁷ Bizonyára voltak gyenge jellemű, megvesztegethető emberek is, de mentségükre hozható fel az a sok kísértés, amelybe Ferdinánd és a török részéről jutottak.⁸ Voltak sokan, akik a törökhöz állottak csupán azért, hogy az egyezség és béke kötelező pontjainak megtartása alól felmentsék magukat, pedig tudták, hogy a török befolyása és hatalma az erkölcstelenségnek, álnokságnak, hitetlenségnek nyit utat.⁹ Más oldalról a szultán figyelmeztette a népet, hogy Ferdinándhoz pártolásával csak nyomorúságot, szerencsétlenséget, romlást

¹ E. O. E. I. 12, 309.

² E. O. E. I. 62, 217.

³ E. O. E. I. 223.

⁴ E. O. E. II. 326.

⁵ E. O. E. II. 341.

⁶ E. O. E. II. 379.

⁷ E. O. E. I. 162.

⁸ E. O. E. I. 52, 138.

⁹ E. O. E. I. 49, 52.

hoz magára.¹ Sokban igaza volt a töröknek; a királyi zsoldos katonáktól nagyon sokat kellett szenvednie a népnek; pusztításaik folytán városok, falvak csaknem elnéptelenedtek. A katonák a nemesi udvarházakat is megrohták, kirabolták, a nemes asszonyokat és leányokat elhurcolták.² A közerkölcs hanyatlását jellemzi a pártoskodásból folyó sok *hatalmaskodás*, birtokfoglalás. Annyira ment ez a pártos urak között, hogy egy ízben fegyveresen rontottak be a királynő lakába.³ E pártoskodó, rakoncátlan nemzet azonban *sohasem felejtkezett meg* a fejedelmének tartozó tiszteletről és a hazaszeretetet szent *kötelességéről*; szem előtt tartotta mindig, hogy a haza az otthona, a fejedelem az ura és mindkettő megvédése a nemzet feladata.

3. Iskolázás.

János Zsigmond korában a sok külső támadás, belviszály, éhínség és más nyomorúság nagy *akadályokat* gördített a műveltség fejlődése elé. Az emberek nem értek rá tanulni. A nemzet nyelvét sem fejleszthették elcinte, mert hivatalos irataikat Ferdinánd és Castaldo kedvéért latinul kellett szerkeszteniök.⁴ Iskolák voltak ugyan, de a nehéz idők miatt *elhanyagolták az ifjuság tanítását*. A közérdek szempontjából gondoskodni kellett tehát *iskolák felállításáról*. A nevezetes kolozsvári országgyűlés (1556.) foglalkozott legelőbb e kérdéssel. Mivel ekkor már nagyban folyt az egyház javainak lefoglalása, miután *Kolozsvárról és Vásárhelyről* a barátokat kiűzték, Izabella elrendelte, hogy a megürült kolostorokban gimnáziumot állítsanak fel, „hogy ott az ifjakat tanult, nyelvekben jártas férfiak jámborságra és mindennemű tudományra oktassák.”⁵ A rendek a következő országgyűlésen már több iskolát kértek: egyet Kolozsvárra, egyet Vásárhelyre és egyet Váradra. A fejedelem helybenhagyta kérésüket annak tudatában, hogy a jámbor tanulás Isten dicsőségére és az állam virágzására vezet. Azt azonban kikötötte, hogy Váradon a domonkosok és ferencesek részére egy-egy monostort érintetlenül hagyjanak meg. A kolozsvári iskola fenntartására és tanulóinak ellátására mindjárt fel is ajánlott 100 forintot. A vásárhelyi iskola *segélyezésére* is adott a székely dézsmákból minden évben 250 forintot és maga János Zsigmond is tett ígéretet, hogy gondoskodni fog erről az iskoláról, mert „szívén viseli a tudomány és a

Műveltségi
hátramaradás.

Iskolák
felállítása.

Kolozsvárt,
Maros-
vásárhelyt.

Váradon,

¹ E. O. E. I. 354.

² E. O. E. I. 441.

³ E. O. E. I. 303,

⁴ E. O. E. I. 318, 410.

⁵ E. O. E. II. 74.

Gyulafehérvárt. tanulók ügyét.“ 1565-ben pendítették meg a *fehértvári iskola* építésének tervét. A fejedelem már azelőtt is gondolt arra, hogy oly iskolát fog felállítani, ahol tudós személyek görögöt, latint tanítanak és úgy akarta ezt felépíteni, hogy az országnak öröme teljék benne.¹ Szász földön már előbb is épültek iskolák. *Brassóban* pl. már 1544-ben felállítottak egyet Honter rendszere szerint és az az iskola a szellemi élet tüzhelye lett. *Szebenben* 1556-ban keletkezett új iskola a templom déli oldalán.² Míg a szászok közpénzből állították fel iskoláikat, pénzsegéllyel látták el, hogy a község hibájából egy szegény gyermek se maradjon el onnan,³ addig a magyar és székelyföldi iskolák nagyon is rászorultak a fejedelmi segélyre.

ános Zsigmond nevelése. A főúri családok nevelőket alkalmaztak gyermekeik mellé. *János Zsigmondot* Novicampianus Albert *nevelte* és az ő gondos, szorgos munkálkodása folytán fejlődtek ki a fejedelemben a szelidség, nyájasság, józanság, éberség. Nagy gondot fordítottak azonkívül a fejedelem testi nevelésére is, hogy a háborúban méltóképpen megállhassa helyét.⁴ Egyes előkelő egyének *külföldön* is *jártak* műveltségük öregbítése végett; így az olasz, spanyol és francia nyelvben jártas Báthori Kristóf⁵, úgyszintén Bogner Péter, aki a két jogtudomány doktora volt és mások. A műveltség azonban természetesen nem volt általános; mutatja ezt az, hogy a tanultabb embereket megkülönböztetésül tudósoknak, diákoknak nevezték.

Magasabb képzettség.

4. Oklevéltárak.

Irodalmi művek hiánya. *Irodalmi művekről* az Országgyűlési Emlékek nem adnak értesítést. A reformáció terjedése folytán napirenden lévő vallási viták mindenesetre fejlesztették, gazdagították az irodalmat. Nem sorolhatjuk az irodalmi termékek közé a mindennapi élet céljait szolgáló, latin nyelvű okleveleket és a törvénykezésnél előforduló egyéb iratokat.

Oklevélkiadó. A legfőbb *oklevélkiadó a fejedelem* volt, akinek okleveleit a kancellária állította ki. Működését csak 1550-től kísérhetjük figyelemmel, mert a cancellári állást csak ekkor töltötték be, még pedig magyar jogtudós emberrel.⁶ Ettől fogva a kancellár állította ki a fejedelem kiváltság-, ítéletleveleit és a bírói működéséből folyó egyéb okleveleit.⁷ Oklevélkiadó testület volt még az *ítélőtábla*, amelynek periratait az ítélmester szerkesztette és az írnokok írták. A pecsételéshez csak az ítélmester-

¹ E. O. E. II. 289.

² *Teutsch*: I. 329.

³ *Teutsch*: I. 337.

⁴ E. O. E. II. 86, 110.

⁵ E. O. E. II. 27.

⁶ E. O. E. I. 304.

⁷ E. O. E. II. 327.

ternek volt joga. Az országgyűlés végzéseit és az uralkodóhoz intézett felterjesztéseket a jegyzők, a megye periratait a székJegyzők, a székekét a székbírák írták és pecsételték meg. A magyar megyék és a székely székek a periratokon kívül hitlevelet (*litterae testimoniales*) is állítottak ki, amidőn a fejedelemnek tartozó hűségesküt a lakosságtól beszédtek.¹ Hasonlókat adtak ki a szászok is, csak hogy náluk a szász nemzetgyűlés állította ki, ennek jegyzője írta és ütötte rájuk a pecsétet.² Oklevélkiadók voltak annak idején a vajdák is, de a legnagyobb munkásságot e téren a hiteles helyek fejtették ki.

Az oklevelek kiállítási módja, belső és külső tulajdonságai egyezők voltak a magyarországi oklevelekével. Az oklevél anyaga pergamen. Irónáddal írtak rá és selyemszállal fűzték át a pecsét helyét.³ A pecsét anyaga sokszor vörös vagy zöld viasz volt. Az ünnepélyes kiváltságlevelekre nagy kétoldali függő pecsétet akasztottak, az egyszerű nyílt levelekre kis, sokszor több gyűrűs pecsétet is nyomtak.

Az oklevelek kiállítási módja.

A hiteles oklevelek kiadása alkalmával az oklevél kiállításért meghatározott díjat kellett fizetni. A gyakori visszavétel miatt a fejedelem új árszabást akart készíttetni. 1557-ben megbízta Choronk Mártont, a közügyigazgatót és Gald Benedek jegyzőt, hogy a Mátyás és Ulászló korabeli árszabás tanulmányozása után készítsenek újat az erdélyi okleveles gyakorlat számára.⁴ 1560-ban újra kiküldött 8 tanult, jogtudós embert a feladat megoldására. Meghagyta nekik, hogy javaslatukat az 1561-iki szent György-napi nyolcadon okvetlenül mutassák be neki.⁵ Az árszabás a kitézött időre elkészült, a fejedelem meg is erősítette, de az ítélmesterek nem tartották meg a pontjait. A rendek ezért az 1569-iki medgyesi országgyűlésen újra törvénybe iktatták az árszabást és szigorúan követelték figyelembe vételét.⁶

Oklevelek kiváltása.

Árszabás.

Az árszabás szerint a kiváltási díj alapösszege 12 dénár, az oklevélben foglalt ügy fontossága szerint azonban ennek többszöröse is, pl. az ítéletleveleknél 3, 6, 12 sőt 100 frt is lehetett. A végleges beiktatásról szóló oklevélnél a telkek számának növekedése szerint szabták meg az egy telekért fizetendő alapidíj értékét. 1 forint volt a legkevesebb, de 100 telkes birtoknál az összeg már 8 forintra, nagyobb birtoknál pedig még többre is emelkedhetett.⁷ A másolatok,

¹ E. O. E. I. 578.

⁵ E. O. E. II. 191.

² E. O. E. II. 314.

⁶ E. O. E. II. 355.

³ E. O. E. I. 397, II. 359, 369.

⁷ E. O. E. II. 359.

⁴ E. O. E. II. 73.

átírások a félnek 24, 36 dénárba, esetleg 1 forintba is kerültek az oklevél terjedelme és tartalma szerint.

A fejedelem
tárháza.

Megyei levéltár.

A hiteleshelyek
fehérvári,

kolozs-
monostori,

A kiváltott okleveleket a tulajdonosok a *levéltárakban* helyezték el. A János Zsigmond végrendeletének megtartására magokat kötelező egyének és testületek névsorát tartalmazó két jegyzőkönyvet a végrendelettel együtt a *fejedelem tárházában* (kincstárában) helyezték el. A *megyének* is volt *levéltára*, de leggazdagabbak a hiteleshelyi levéltárak voltak. Gyulafehérvárt káptalani,¹ Kolozsmonostoron konventi levéltár volt; a *fehérvári levéltár* már régidőtől fogva őrizte a püspöki lakban az ország összes rendjeinek kiváltságlevelét.² 1556-ig egyházi kezekben volt, ekkor azonban a kolozsvári országgyűlés világi levéltárnokokra az u. n. „*requisitores litterarum*“-ra bízta. A fejedelem a következő évben 4 kiváló nemes embert nevezett ki erre az állásra, akiknek esküt kellett tenniök, hogy feladatuknak híven és igazán megfelelnék, hogy a levélkerestető parancsra (mandatum requisitorium) a rájuk bízott oklevelekről másolatot állítanak ki. A levéltárosok kinevezése azután is a fejedelem dolga maradt, de megkivánták tőle a rendek, hogy méltó és tisztességes embereket jelöljön ki és munkásságukat ellenőrizze.³ A *kolozsmonostori levéltárat* benedekrendi szerzetesek őrizték. *Főnökük* az apát volt, aki az esztergomi érsek előtt esküt tett az oklevelek hű gondozására.⁴ 1557-ben ez a levéltár is *világiak* kezébe került. Ennek élére is 4 őrt választott a fejedelem ugyanolyan hatáskörrel, mint amilyenel a *fehérváriak* bírtak.⁵ A levéltári állások betöltését azonban később elmulasztotta és midőn a rendek az ebből folyó sok kárra és veszteségre figyelmeztették,⁶ az okleveleket elküldte Fehérvárra, még egy őrt nevezett ki oda és az összes oklevelek gondozását a káptalanra bízta.⁷ 1563-ban a fejedelem újra megindította a monostor hiteleshelyi működését, amennyiben Kolozs megye és a kolozsi monostor eddigi jegyzőjét kinevezte levéltárosnak. Meghagyta neki, hogy az első megyegyűlésen a kijelölt bizottság előtt tegye le a hivatalos esküt. Egy kolozsvári esküdt polgárt is rendelt mellé, akinek fizetését az oklevelek megkereséséért 50, a megtalált levél leírása- és megpecsételéseért pedig az első ív után 50, minden további után 10—10 dénárban állapította meg.⁸ 1565-ben a fejedelem és az országgyűlés egy aka-

¹ E. O. E. I. 329.

² E. O. E. I. 296.

³ E. O. E. II. 89, 107.

⁴ E. O. E. I. 545.

⁵ E. O. E. II. 89, 107.

⁶ E. O. E. II. 176.

⁷ E. O. E. II. 195.

⁸ E. O. E. II. 218.

rattal ismét Fehérvárra vitették a levéltár anyagát, hogy a káptalanbeli levelekkel együtt legyenek és őrizetükre ismét új fizetéses tisztviselőket neveztek ki oda.¹ Három év múlva kedvező fordulat állott be a monostori levéltár zavaros helyzetében. A rendek felkarolták ügyét és figyelmeztették a fejedelmet arra, hogy a kolozsmonostori konvent a fejedelmi oklevelek tárháza, gondoskodjék tehát arról és válasszon élére hű gondviselőket.² Ismételten kérték őt 1570-ben, hogy nevezzen ki oly tisztviselőket, akik feladatuknak meg is tudnak felelni. Megszabták a levéltárosok feladatát és hatáskörét is. Fizetésül a fejedelem a dézsmából részt biztosított nekik.³ A Részekben lakó magyarok levéltára Váradon volt. 1566-ig a káptalan tagjai őrizték, de ekkor, minthogy az eddigi öröket „bálványozással” vádolták, a fejedelem két más papra, meg a megyei jegyzőre bízta az oklevelek gondviselését, de melléjük még egy kifogástalan, jámbor, tudós világi embert is állított. Mind a négyüket ugyanolyan hatáskörrel ruházta fel, mint az erdélyi levéltárosokat és meghagyta nekik, hogy saját pecsétjükkel pecsételjenek és mindenről beszámoljanak.

Várad
levéltára és
tisztviselőik.

Az említett 3 levéltárba helyezték el az összes köz- és magánérdekű okleveleket, a törvénycikkek eredeti példányait. Innen keresték ki azokat, ha hivatkozni kellett rájuk⁴; a hiteleshelyet azonban csak fejedelmi parancs jogosíthatta fel az oklevél kiadására, még ha magánoklevél másolata volt is az.⁵ Ha azonban valaki a fejedelemtől örökjogú megkereső levelet (*litterae requisitoriae perennales*) eszközölt ki, ennek erejével bármikor kényszeríthette a hiteles helyet a szükséges oklevél kiadására.

Oklevél
kikeresés.

Az eredeti oklevelet féltették az elpusztulástól, ezért rendszeren csak egyszerű *átiratát* (*tansumptum*) vitték a bíró elé. Ha azonban a bíróság ezzel nem érte be, a fejedelem megerősítésével ellátott *közhitelű másolatot* állított ki a hiteles hely.

Másolat
kiállítás.

¹ E. O. E. II. 289.

⁴ E. O. E. II. 117, 126, 333, 353.

² E. O. E. II. 340.

⁵ E. O. E. I. 296, II. 81, 372.

³ E. O. E. II. 372.

